

**BATANGO ANDIA TI E ?
AYEKE MUNGO YANGA NGANGU NDALI TI
DUTINGO-NDOKO NA MANGO TERE,
NA SIRIRI NGA NA LENGU SONGO NA YA
TI AGBA KODRO SESE TI BE TI AFRIKA**

**BUKU TI KANGANGO LEGE NA ATEÑEÑE TI KENGO ZO,
BATANGO TERE, BATANGO ASANGO WALA ASANGO NA NDO
TI GBANDA TERE SO AYEKE TI AMASEKA NGA NA AWALI SO
AYEKE TIRI BIRA NDALI TI ANDIA TI ZO**

Version Sango

Canada

TABLE DES MATIERES

KOZO TËNË

NDURU LI TI TËNË

- I. Ndo ti kusala nga na anda ti mbeti ni ;
II. Lege so asala na mbeti so ;

P 4
P 6

KOZO MBAGE TI TËNË :

BATANGO TERE NA TERE TI ATËNË TI KENGO ZO NA NDO TI GBANDA TERE
WALA NA NDO TI GBANDA TERE PEPE TI AMASEKA WALI NA AMASEKA
KOLI NGA NA AWALI SO AYEKE TIRI BIRA NDALI TI ANDIA TI ZO NA YA TI
AGBA KODRO SESE TI BE TI AFRIKA

P 10

KOTA LI TI TËNË I : Tënë na ndo ti atënë ti kengo zo

Tënë I : Fango nda ti ambupa ti Tënë ti kengo zo

P 11

Tënë II: Amara ti atënë ti kengo zo

P 12

Tënë III: Amolongo ti ambupa so angoro tënë ti kengo zo

P 13

Tënë IV: Salango ye ti yamene ti tënë ti kengo zo nga na lege so ayeke
ga na kpale

P 14

P 15

KOTA LI TI TËNË II : Atënë ti kengo zo, dutingo-ndo-oko na mango tere, siriri nga na andia ti zo

P 17

Tënë I : Tënë ti kengo zo, dutingo-ndo-oko na mango tere, nga na siriri

1. Fango nda ti mbupa ti dutingo-ndo-oko na mango tere

P 18

2. Fango nda ti mbupa ti siriri

3. Tongana nye si zo alingbi ti hinga na tënë ti kengo zo, tongana kpale ti
dutingo-ndo-oko na mango tere nga na siriri?

4. Akpale so ayeke tiri bira na tënë ti dutingo-ndo-oko na mango tere nga na
siriri

Tënë II : Tënë ti kengo zo nga na andia ti zo

P 21

KOTA LI TI TËNË III : Tiringo bira na atënë ti kengo zo

P 22

Tënë I : Atënë ti kengo zo nga na ndia ti tënëngo tënë yamba

P 23

Tënë II : Angobo ti tiringo bira na atënë ti kengo zo

P 24

1. **Angobo ti Bendo ti Gigi, ti tiringo bira na atënë ti kengo zo na ndo ti**
gbanda tere

2. Angobo ti Bendo ti Gigi, ti tiringo bira na atënë ti kengo zo na ndo ti
gbanda tere pepe

3. Ambeni angobo so ayeke na ya ti ambeti ti UNESCO nga na Ndokua
ti Kangango lege na Bira ti fango azo ti mbeni mara kue ti unzi ala

4. Angobo kue

P 28

KOTA LI TI TËNË IV : Ndia ti tiringo bira na tënë ti kengo zo de haine

Tënë I : Agbakuru ti ndia ti dunia mobimba

P 29

Tënë II : Agbakuru ti ndia ti agba kodro kumanda

P 30

Tënë III : Agbakuru ti ndia ti akodro

P 31

Tënë IV : Ambeni agbakuru ti ndia ti tiringo bira na atënë ti kengo zo na
ya ti dunia mobimba

P 34

KOTA LI TI TËNË V : Bian atënë ti tiri bira ngangu na atënë ti kengo zo

P 36

USE MBAGE TI TËNË :

BATANGO TERE, BATANGO ASANGO NGA NA BATANGO ASANGO NA
NDO TI GBANDA TERE, TI AMASEKA WALI NA AMASEKA KOLI NGA
NA AWALI SO AYEKE TIRI BIRA NDALI TI ANDIA TI ZO NA YA TI AGBA

KODRO SESE TI BE TI AFRIKA LE NA LE NA AKPALE SO AMU MBETO P 39
NGA NA SALANGO YE TI NDIMA NA TERE TI ZO

KOTA LI TI TĚNĚ I : Ndia ti batango tere nga na ti batango asango ti amaseka koli na amaseka wali na ndo ti gbanda tere, so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo, atĚnĚ ti kengo zo nga na salango ye na ndara ti kamputa

TĚnĚ I : Fini hingango ye na ndo ti andia ti awali nga na ti amaseka P 40
TĚnĚ II : Taa lege ti batango andia ti awali nga na ti amaseka na ya ti agba kodro sese ti be ti Afrika

1. Ambeti ti mama ndia so abaa tĚnĚ na ndo ti batango awali nga na amaseka na ya ti agba kodro sese ti be ti Afrika P 41

2. Ambeti so ayeke na gbe ti mama ndia so abaa tĚnĚ na ndo ti batango awali nga na amaseka na ya ti agba kodro sese ti be ti Afrika P 42

TĚnĚ III : Batango amaseka nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ya ti agba kodro kumanda P 46

TĚnĚ IV : Batango amaseka nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na nzoni lege ti andia ti dunia mobimba P 49

KOTA LI TI TĚNĚ II : Akpale ti batango asango nga na asango so ayeke na ndo ti gbanda tere, ti amaseka wali na amaseka koli nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ndo so atĚnĚ ti kengo zo ayeke mingi nga na salango ye na ndara ti kamputa P 51

TĚnĚ I : TĚnĚ ti batango asango nga na batango asango na ndo ti gbanda tere
TĚnĚ II : Kpale ti batango asango nga na batango asango na ndo ti gbanda tere P 52

TĚnĚ III : Akpale so amu mbeto, ti batango asango nga na batango asango na ndo ti gbanda tere P 52

TĚnĚ IV : Ndara ti kamputa nga na batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo Anzoni ye ti peko ni nga na asioni ye ti peko ni P 54

A. Anzoni ye ti ndara ti kamputa (IA) ndali ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo

B. Asioni ye ti peko ti ndara ti kamputa (IA) ndali ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo

C. Amungo yanga
KOTA LI TI TĚNĚ III : Lekengo agere ti kua ti seduti ndali ti asioni ye, akpale so amu mbeto, asalango aye ti ngangu, akpale ti seduti nga na akpale so amaseka wali na amaseka koli nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo, ayeke hon na ya ni, aye tongana na ndo so atĚnĚ ti kengo zo ayeke mingi nga na salango ye na ndara ti kamputa P 56

TĚnĚ I : TĚnĚ na ndo ti asioni ye, akpale so ayeke mu mbeto, salango aye ti ngangu, akpale ti seduti, akpale ti zo, ngangu ti salango ye P 57

TĚnĚ II : Asioni aye so ayeke teti amaseka nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo P 59

TĚnĚ III : Lekengo agere ti kua ti seduti ti amaseka nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo P 61

KOTA LI TI TĚNĚ IV : Angobo ti batango tere, ti batango asango nga na batango asango na ndo ti gbanda tere na ngoi so atĚnĚ ti kengo zo ayeke mingi nga na salango ye na ndara ti kamputa P 62

TĚnĚ I : Angobo ti batango tere P 63

TĚnĚ II : Angobo ti batango asango nga na batango asango na ndo ti gbanda tere P 66

TĚNĚ TI NDANI
BAA USE YE : Tablo ti angangu tĚnĚ ti andia ti dunia mobimba na ti akete kodro ndo ti batango andia ti zo P 69

AĬRI TI AKOTA WAKODE KUA so amu maboko na salanga mbeti so

KOZO TËNË

WA SUNGO NI Rémy Ngoy Lumbu

*Kota Commissaire,
Mokonzi ti Bongbi ti Afrika ti aNdia ti Zo nga na ti
aMolenge ti kodro,
Kota Wakuasu so abaa tënë na ndo ti awa tiringo
bira ndali ti aNdia ti Zo, wa bango ndo na ndo ti
salango aye ti ngangu na tere ti zo (Bongbi ti Afrika
ti aNdia ti Zo nga na ti aMolenge ti kodro)
Wafango mbeti ndia na dasenda gigi ti kodro ti
Kinshasa (Kodro sese ti Senda alezo ti Congo)*

Mbi wara pasa ti suu kozo tënë ti mbeti so na lege ti kua ti mbi ti Kota wakuasu ti awa tiringo bira ndali ti aNdia ti Zo nga, wa bango ndo na ndo ti salango aye ti ngangu na ya ti agba kodro ti be ti Afrika. Tënë so alingbi ti gbu le ti zo ge, ayeke sala kua ti pulusu na ndo kusala ti tiringo bira ndali ti aNdia ti Zo, na ya ti agba kodro sese ti be ti Afrika. Atanga ti aye so angba, ayeke kua ti ndokua gbenyon-gbia ti Kodro so kusala ti lo ayeke ti baa ndo na ndo ti tiringo bira ndali ti aNdia ti Zo. Amu na lo lege ti gingo aye so ayeke bi tënë ti ndia ti awa tiringo bira ndali ti aNdia ti Zo na sese, nga ti wara akiringo tënë da, ti gboto le ti nguru gbia na ndo ni, ti hunda salango kua maboko na maboko na lege ti amungo yanga so lo leke ni ndali ti ala.

Na ya ti akapa tongaso, ti mbi, ayeke ye so ayeke na ngöndâ nzerengo tere na kozo tënë ti Mbeti ti tënëngo atënë na ndo ti atënë ti kengo zo, ti batango tere, ti batango asango nga na asango na ndo ti gbanda tere, mbeni bongbi ti azo so ayeke tiri bira ndali ti aNdia ti Zo na ya ti agba kodro sese ti be ti Afrika (REDHAC) so mbi bi kongo mingi na ndo ni. Biani, andia ti zo ayeke wara ngangu gi tongana atiri bira ndali ni. Tongaso pepe, andia so ayeke ngba tongana aye ti nzoni ti Eta, teti azia ni si awa alengo gbia, ayeke sala na aye ti be ti ala wani. Alingbi agba kodro sese ti be ti Afrika angba na peko (Maïngo na gbeni) na ya ti aye so pepe, lo so abaa passi na maboko ti asalango ye ti yamene na tere ti azo na ya ti angu kutu mingi, na lege ti nda ti mbupa ti Afrika Ubuntu nga na lege ti nda ti mbupe ti azo, aye kue ti ndo ti dunia.

Azo ti e ti ngoi so, asi mbeni na ya ti asangbi lege. Lo yeke ndu ya ti tere. Salango sioni ye ti ngangu na tere ti zo ayeke ye so alingbi ndo kue fadeso. Ayeke mä tënë ti agba ti amara ti bira nde nde na tere ti zo nga na kiringo na peko andia ti tënëngo tënë so ayeke ngangu ti zo wani. Le na le na aye tongaso, ayeke nzoni atene atënë ti andia na lege ti tënëngo tënë na azo nga na kpengo aNdia ti Zo, ngangu so Bongbi ti Afrika ti aNdia ti Zo nga na ti aMolenge ti kodro ayeke sala na kua maboko na maboko na bongbi ti asiwili ti Afrika so REDHAC ayeke

oko ti angangu bongbi so. Na ndo ti tènè so, ahunda ayeke mingi tongaso, tongana nye laa alingbi ti bata azo so ayeda na be ti ala nga, ataa so ala hinga biani atene kua ni ayeke teti azo, ti tiri bira ndali ti zo kue so awara kpale na ya ti aye nde nde, tongana salango aye ti ngangu na tere ti zo, aye ti sioni na zo, gbungo zo wala ziango zo na lege ni pepe na da ti kanga, ti kanga yanga ti azo na ngangu, azo so aye gi fade ti tene tènè ti andia ti ala nga ti tene dutingo ti ala aduti yamba. Kozo ndia ti tiringo bira ndali ti aNdia ti Zo ayeke tènèngo na kota go, tènè ti aye ti sioni so asi na ala wani na ngoi so ala yeke tiri bira ndali ti andia ti zo. Dekongo nani, ayeke ti tene tènè ni pulele na gigi, ti fa aya ti amara ti aye ti sioni ti yamene so asala na awa tiringo bira ndali ti aNdia ti Zo, ...

Na ya ti kozo tènè ti mbi so ahon, mbi luti mbirimbiri na ndo ti kua so REDHAC amu tere ti lo ti sala ni, kua ni ayeke zia awa dikongo ni na ya ti mbeni ye so si ade ala hinga ni pepe. Mbi tene mbeni, tongana gingo be ayeke da pepe, ambeti so ayeke ga na peko ti mbeti so ayeke duti mbeti ti gbungo li na ndo ti aye kue. E si awe : teti mbeti so akiri apasura ya ni so, so si azia ambeni afini azo ti kpale na ya ni, tongana AMASKA KOLI, na mbage nga, mbeni fini kota li ti tènè so ayeke ATÈNÈ TI KENGO ZO NA NDO TI GBANDA TERE NGA NA NDO TI GBANDA TERE PEPE, so ayeke nonkpo tènè ti DUTINGO-NDOKO NA MANGO TERE NGA NA TÈNÈ TI SIRIRI, NA ANDARA TI KAMPUTA, nga na batango awa tiringo bira ndali ti aNdia ti Zo, nga na mbage, ti fa na lege ti gba ti aye alege ti salango ye so alingbi na amungo yanga ti REDHAC so abian ya ti atènè ni si azia ambeni azo na ya ni.

Mbi tonda ti hunda ti mbi, na atanga ti aBongbi 4 ti Afrika ti aWa tiringo bira ndali ti aNdia ti zo, ti hunda ti tene atanga ti abongbi ni so asala mara ti kua tongaso na ya ti alango so ayeke ga, ti mu lege na e ti tiri bira legeoko ndali ti andia ti zo na ya ti agba kodro sese ti Afrika kue.

Ataa nye laa asi, tiringo bira ndali ti andia ti zo ayeke ga ande sioni ye ti yamene pepe. Mara kua so ayeke na ya ti ambeti ndia ti agba kodro ti America pepe.

Awa tiringo bira ndali ti andia ti zo ayeke awa lekengo lege ti aye nzoni, awa bembengo ndo, ambo ti batango gbagba, so kua ti ala ayeke ti dabe ti azo na kpengo ndia ti zo kue, si kangbi aduti da pepe, lo yeke koli wala wali, zo ti mara tongaso wala zo ti da Nzapa tonga so pepe. Amaseka koli na amaseka wali nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo ayeke sala aye ti sioni pepe, ala yeke awakodekua ti siriri nga na ti dutingo-ndo-oko na mango tere. Alingbi ti tene ahinga ala nga si amu nengo na ala kue so ayeke na gbe ti Eta wala ala kue so ayeke na gbe ti Eta pepe.

NDURU LI TI TËNË

I- NDO KUSALA NGA NA NDA TI MBETI SO

Akodro so ayeke na be ti Afrika, mbirimbi Kodro sese ti Cameroun, Kodro sese ti Beafrika (RCA) nga na Kodro sese ti Tchad, ayeke baa pasi na ya ti agba ti ngu so ahon, na ya ti akpale ti poroso nga na akpale ti seduti so aga na abira.

Akpale na abira so na ya ti angu so ahon, amu lege na dongo na gere, andia ti zo, salango lisoro ti kubu na zo na ngangu, wungo ti azo so akpe bira ague na nduzu na ya ti akodro sese so angoro nga na azo so akpe bira gi na ya ti kodro ti ala, amungo maboko ti Bendo ti Gigi, gbingo akete kodro, bubango ada ti Eta na ada Nzapa nga na ti so ayeke na gbe ti Eta pepe (Ada ti fango mbeti, ada nganga, ada ti lapulusu, ada ti zandarameri, ada ti lango ti azo, ando ti kango ye, ayaka...) nga na aye ti kodro (agbagbara, alege, ando ti tongo ngu, agbakuru ti wa ti dada...).

Ataa aye ti dema na aye ti mawa so, yere aga na ndoni si ahon ndo ti amolege ti kodro, aye ti mawa, kangbi na popo ti azo, atënë ti kengo zo ahon ndoni mbirimbi na ndo ti gbanda tere nga na aye ti vungango asango nde nde, atënë ti mara so aga na kangbi na popo ti amolenge ti kodro so abaa gigi na ya ti abongbi nde nde (Baa ye so asi na Kodro sese ti Bêafrika – RCA), na ya ti akodro kumanda nga na popo ti amara nde nde.

Ayeke na ya ti amara ti ando ti ngangu tongaso laa azo so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo ayeke sala kua ti ala da, awago singa nga na ambeni azo ti kusala nde nde awara amara ti akpale so amu mbeto nga na azo kue so ayeke na ya ti bira : Ngangu ti nguru gbia, abongbi ti awa tumba, asioni aturugu kpale, agodobe, azo ti gango na kangbi... Na popo ti awa tiringo bira ndali andia ti zo, nga na awago singa, awali na amaseka wali nga na amaseka koli so ayeke kê, ala yeke wara akpale mingi nga ayeke ala si ayeke futa koda ni.

Biani, awali, amaseka wali na amaseka koli laa ayeke ka mingi na ya ti akpale so ahon akota koli, ngbanga ti so ala yeka na kpale ti ngangu na kpale ti nginza nga na aye ti kodro, aye ti akotara nga na salango ye ti amara oko oko so asala si abaa ala qui tongana « ngambe na ya ti kodro », azo so ayeke kete wala so ngu ti ala ade ti lingbi pepe. Mbeni ye so alingbi ti bata amaseka wali na maboko ti fango seleka na ngangu wala na ngoi so ade ngu alingbi pepe, ziangolekolo, na salango lisoro ti kubu na ngangu, ayeke da pepe.

Kanda Mungo-yinga molongo ni 1325 ti ngu 2000 ti Bongbi ti Seduti ti Bendo Gigi, ti siri nga na ti seduti, ti awali nga na amaseka wali so aye so asi na ala, na akpale nde nde ti aturugu na tere ti awali nga na amaseka wali, ahunda « Abongbi ti aturugu kue so ayeke na bira, ti sala kue ti bata awali na amaseka wali na tere ti asalango aye ti ngangu na ngoi ti bira nga na ti mu lege na ala ti sala si siriri akiri si alingbi wara mbeni fini bango ndo so ayeke ninga », Mungo yinga molongi ni 2250 ti ngu 2015 ti oko Bongbi ti Seduti so ayeke so « Alingbi amu amaseka iyo, tongana awakode kua ndali ti siriri, ti tene ala vunga tënë ti siriri nga na ti tiri bira na asioni aye ti ngangu ».

Kanda Protokole ti Maputo ti lango 11 ti nze ti Lengoa ngu 2003¹ nga na tongo mbela ti Marrakech na lango 12 ti nze ti Ngberere ti ngu 2018² ti Bendo ti Afrika, ague yongoro ti kpo na li ti maboko tënë ti batango awali nga na amaseka, abaa so na ya ti angobo ni so, ahinga kota ti wali wala anzoni ye so lo lingbi ti sala pepe, ambumbuse aye so lo yeke sala nga na mingi ka mbeni ye ti batango tere ti ala atia. Abaa aye ni so gi na Kodro sese ti Bêafrika, na ngoi ti mango tere ti Khartoum na lango 6 ti nze Folondigi ngu 2019, na Kodro sese ti Tchad na ngoi ti patara ti poroso na lango 20 ti nze ti Kukuru 2022 nga na Kodro sese ti Cameroun na ngoi ti Kota patara ti kodro na nze ti Ngberere 2019.

Ayeke ndali ti kpongo na li ti maboko so laa Kubu so aBongbi aWa tiringo bira ndali ti aNdia ti Zo na ya ti agba kodro ti be ti Afrika (REDHAC) a baa gigi nga si atondani na ngu 2021 ti suu mbeti so amu lege ti bata tere na seduti na ndo ti gbanda tere nga na batango asango so abaa amaseka wali na awali so ayeke tiri ndali ti andia ti zo, awago singa, nga na azo so akpe bira na ya ti ambeni akodro nde nga na ala so akpe bira gi na ya ti kodro ti ala, ti tene amu lege na azo so alondo na ngangu ti mu maboko ndali ti siriri.

Na bango afini akpale so asala si atënë ti kengo zo awu mingi na ndo ti gbanda tere nga na ndo ti gbanda tere pepe, na wungo ti agbanda so ayeke mingi fadeso, kusala ti mbeti so laso ague andu tënë ti amaseka koli ndali ti aye ti ngangu so awu, aye tongana atënë ti kengo zo so ayeke sala sioni na ala, nga si ayeke buba tënë ti dutingo-ndo-oko na mango tere nga na akota amama ndia so na popo ni ndia amu lege na tënëngo tënë yamba, tënë ti be, bibe, andia so ayeke bata dutingo ti zo na ling, ndia ti nene ti zo.

Biani, asala mbeti so ti mu maboko na amaseka wali na amaseka koli nga na awali ti tene ala mu tere ti ala ti mu maboko ngangu ti gi lege ti siriri nga na

¹ https://au.int/sites/default/files/treaties/37077-treaty-0027_-_protocol_to_the_african_charter_on_human_and_peoples_rights_on_the_rights_of_women_in_africa_f.pdf

² https://ganhri.org/wp-content/uploads/2020/03/Marrakech-Declaration_FR_-12102018-FINAL-.pdf

lekengo atënë ti bira na ya ti akodro sese ti be ti Afrika.

Mbirimbiri ye so aku, asala mbeti so ti mu ngangu na amaseka wali na amaseka koli nga na awali ataa awali so ayeke tiri ndali ti andia ti zo, ti batango tere ti zo, na lege ti batango asango nga na batango asango ti ndo ti gbanda tere, ti fa aye na ala si ala lingbi mu ngangu ti ala kue ti tiri na atënë ti kengo zo na ndo ti gbanda tere nga na ndo ti gbanda tere pepe, ti bata dutingo-ndo-oko na mango tere nga na taa siriri so angba kpu na kpu na ya ti akodro sese ti be ti Afrika.

II. ANGOBO TI SUNGO MBETI SO

Ti suu mbeti so, akota awakodekua baleoko tongaso laa amu ngoi ti ala senge senge ti sala kete bongbi use so si REDHAC alekere gere ni.

Kozo bongbi ti kua ni ayeke gi ambeni afini aye so abaa tënë ti batango andia ti azo so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo nga mbirimbiri amaseka wali na amaseka koli nga na awali, si alingbi wara kiringo tënë na akpale so nzoni. Kozo bongbi so abongbi amaseka wali na amaseka koli nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo, si kangbi aduti popo ni pepe (na akete kodro nga na ya ti agbata).

Use bongbi ti kua ni ayeke na kua ti fango aye so ala mveni abaa, aye so ala mveni ahinga nga na pasi so ala baa ndali ti aye ti bira, asalango aye ti ngangu nga na atënë ti kengo zo, so ayeke tene na tere ti amaseka wali na amaseka koli nga na awali so ayeke tiri ndali ti andia ti zo, na ndo ti gbanda tere wala na ndo ti gbanda tere pepe na angoi ti salango kua ti ala. Agba ti awakode kua so alondo na ya ti akodro sese ti be ti Afrika nga na ambeni so airi ala : azo so ayeke tiri ndali ti siriri, ti senda ale zo nga na andia ti zo, awago singa, awagbungo koko, azo ti bongbi ti ala so ayeke sala sabango nga si ayeke gbu koko na andia ti zo, abongbi ti abadalezo.

REDHAC azia bekou ti lo ti tene mbeti so apasura ya ni si akiri azia ambeni andia da, tongana kpale ti atënë ti kengo zo nga na salango ye na ndara ti kamputa, so ayeke oko na tënë ti batango andia ti zo, ayeke mu maboko ti tene amaseka na awali ti londo ndali ti dutingo-ndo-oko na mango tere, siriri nga na lengo songo na popo ti azo ndali ti mango tere na ya ti akodro sese ti be ti Afrika, mingi ni na kodro sese ti Tchad, na kodro sese ti Cameroun nga na kodro sese ti Beafrika.

Mbeti so akpingba na dikongo ni wala na mango ya ni pepe. Mbeti so ayeke ti mu maboko na amaseka wali na amaseka koli nga na awali so ayeke tiri ndali ti andia ti zo na awago singa nga na awali so akpe bira ague na mbeni kodro nde nga na ala so akpe bira gi na ya ti kodro ti ala, ti tene ala bata tere ti ala, ti bata amba ti ala, ti bata asango nga na akua ti ala na ndo ti gbanda tere, nga ti bata tere ti ala na tere ti atënë ti kengo zo na ndo ti gbanda tere wala na ndo ti gbanda tere pepe na ya ti akusala ti ala.

Kozo mbage ti tënë ti ya ti mbeti so atene tënë na ndo ti atënë ti kengo zo. Akangbi ya ni na akota li ti tënë oku (5):

Kota li ti tënë I, aluti nganganga na ndo ti tënë ti kengo zo, na fango agba ti

anda ti mbupa na angobo, na atënë ti kengo zo, aye tongana atënë ti dongo andia ti zo na gere, ti bongbi na andia nde nde ti dunia mobimba, ti akodro kumbanda nga na ti akodro so angoro ni.

Kota li ti tënë II, afa tongana nye laa atënë ti kengo zo na ndo ti gbanda tere nga na ndo ti gbanda tere pepe ayeke kota kpale ndali ti dutingo-ndo-oko na mango tere, siriri nga na lengo songo na ya ti kodro na salango sabango ti batango andia ti zo na ya ti akodro sese ti be ti Afrika.

Kota li ti tënë III, afa angobo ti tiringo bira na atënë ti kengo zo, nga ti luti na ndo ti amara ni nde nde na lege ti ndia ti tënëngo tënë yamba.

Kota li ti tënë IV, aluti ti lo na ndo ti, ando so mbeti ndia so ayeke tiri bira na atënë ti kengo zo, ti mu agbakuru ti akodro sese, ti agba kodro kumanda nga na ti dunia mobimba so alingbi na ala.

Kozo mbage ni so awunzi na kota li ti tënë V so ahunda ti bian ya ti atënë, si alingbi ti tiri bira ngangu na atënë ti kengo zo.

Use mbage ti tënë ni atene tënë na ndo ti batango tere ti zo, na batango asango ti nga na batango asango na ndo ti gbanda tere ti amaseka (walia na koli) nga na awali so ayeke tiri bira, nga na awago singa; si ayeke na akota li ti tënë usio (4):

Kota li ti tënë I, afa atënë na ndo ti ando so atënë ti kengo zo ayeke mingi, aye so alingbi ti bata tere ti zo nga na ti bata asango nga na ti bata asango so ayeke na ndo ti gbanda tere, ti amaseka wali nga na awali so ayeke tiri ndali ti andia ti zo, na awago singa na ya ti kodro sese, na ya ti agba kodro kumanda nga na ndo ti dunia mobimba.

Kota li ti tënë II, afa tënë mbirimbiri na ndo ti akpale so abaa tënë ti batango asango nga na batango asango so ayeke na ndo ti gbanda tere so si amaseka (wali na koli) nga na awali wago singa so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ando so atënë ti kengo zo ayeke mingi nga na salango ye na ndara ti kamputa.

Kota li ti tënë III, afa lege ti salango ambeni angobo ti akua ndali ti siriri ti luti le na le na akpale, aye ti bira, aye ti ngangu, akpale ti seduti nga na aye ti ponon so amaseka (wali na koli) na awali wago singa nga na azo so ayeke tiri ndali ti andia ti zo ayeke wara, na ya ti ando so atënë kengo zo ayeke mingi nga na salango ye na andara ti kamputa.

Kota li ti tënë IV, afa ambeni angobo na popo ti ambeni so si amaseka (wali na koli) na awali wago singa nga na azo so ayeke tiri ndali ti andia ti zo, alingbi ti mu ti sala na kua ti bata tere ti ala, ti bata asango nga na akusala ti ala na ndo ti gbanda tere, ti hunzi na ni, ti bata andia ti ala nga na ti amba ti ala so ayeke nduru na ala.

KOZO MBAGE TI TĒNĒ:

BATANGO TERE NA TERE TI ATĒNĒ TI KENGO ZO NA NDO TI GBANDA TERE WALA NA NDO TI GBANDA TERE PEPE, TI AMASEKA WALINA AMASEKA KOLI NGA NA AWALI SO AYEKE TIRI BIRA NDALI TI ANDIA TI ZO NA YA TI AKODRO SESE TI BE TI AFRIKA

KOTA LI TI TËNË I :

TËNË NA NDO TI ATËNË TI KENGO ZO

TËNË I : FANGO NDA TI MBUPA TI TËNË TI KENGO ZO

Na tënëngo tënë ti e ti lakue, asioni atënë na tere ti mbeni bongbi, wala mbeni zo, ndali ti dutingo ti lo wala mara ti lo, ndali ti da-Nzapa ti lo, wala ndali ti so lo yeke koli wala wali ayeke ga na kpale ti siriri.

«Angobo nga na agere ti kusala ti Bendo Gigi ti siriri na atënë ti kengo zo» so Kota Wakua Su ti Bendo ti Gigi atonda ni na ngu 2019, afa anda ti ambupa ti atënë ti kengo zo tongana «amara ti atënë kue, ataa ayeke asenge atënë ti yanga wala asuu ni na ndo ti kugbe mbeti wala na lege ti salango aye ti tere ti zo, so akpa ye ti salango sioni na zo, wala tënëngo atënë so amu kamene so ayeke tene ni ka na popo ti azo pulele pepe, wala tënëngo atënë so aga na kangbi na ziango zo nde na tere ti mbeni zo, wala na tere ti mbeni bongbi ti azo, ndali ti ye so ahinga ala na ni, na mbage wala ndali ti da-Nzapa ti lo, ndali ti ndo so akotara ti lo alondo da si aga, ndali ti kodro ti lo, ndali ti mara ti lo, ndali ti nzoroko ti poro tere ti lo, ndali kota ti lo, ndali ti so lo yeke wali wala koli nga wala ndali ti mbeni ye so alingbi ti hinga ala na ni ».

Atënë ti kengo zo (Atënë ti kengo zo wala atënë ti sioni be) ayeke mbeni ye so ayeke kiri kiri nga aya ni awu mingi so ayeke ga na akpale so ane nga si ayeke sioni ndali ti andia ti zo nga na ya Kodro ti ndia na so senda ale zo ayeke da.

Atënë ti kengo zo alingbi ti duti tongana sioni nyama so ayeke tumba lo, ayeke ye so ayeke tambula na popo ti azo, ayeke ga na tënëngo asioni atënë nga si tënëngo atënë ayeke nzoni oko pepe. Atënë so ayeke sala sioni na nene ti zo nga si ayeke mbumbuse andia ti zo nga gi ndali ti mbeni zo oko pepe, ndali ti azo so ayeke oko na lo na ya ti bongbi.

Atënë ti kengo zo alingbi ti ga na sioni kangbi na popo ti azo na ya ti kodro kue, ti sala sioni na agba ti azo nde nde, bongbi ti azo nga na ambeni azo mbirimbiri so atënë abaa ala, ayeke nonkpo tënë dutingo-ndo-oko na mango tere, lengo songo, ayeke buba anzoni aye ti mbeni bongbi ti azo nga si ayeke tiri bira na senda ale zo nga na tënë ti siriri.

Azo wala bongbi so atënë ti kengo zo ni abaa ala, ayeke azo so azi ala si azia ala ka nde na popo ti azo, azo aye ti mä atënë ti yanga ti ala na popo ti azo pepe, ala ga azo so akaï gi kaïngo kpô. Ambeni atënë ti kengo zo ayeke sala ka ti tene zo afâ tere ti lo. E mä na ya ti mbeni mbaï atënë, zo ayeke leke be ti lo ka ti tene atënë ti kengo zo ti pusu abongbi ti azo, wala mbeni kodro ti ke amba ti ala, si

akpale ti salango sioni awu, si azo alondo ti sala aye gi na li ti ala, salango aye ti sioni na bira, fango zo na sioni be, bira, pikango angobe kiri kiri, salango sioni na tere ti zo kiri kiri nga ayeke ga na bira ti fango azo wala ambeni amara azo kue ti unzi ala.

Atënë ti kengo zo alingbi nga ti ga na «salango sioni na zo na lege ti sioni be ». Tongana Bira ti fango a-Armenien so si Empire ti Ottoman asala na ngoi ti kozo bira ti dunia mobimba na ya ti angu (1915-1916), bira ti fango azuife kue (Shoah) so aNazi asala na ngoi use bira ti dunia mobimba na ya ti angu (1941-1945), bira ti fango aBosnique kue na Serebreca na kodro ti Bosnie-Herzégovie (ngbene iri ti Yougoslavie, na ngu 1995), bira ti fango aTutsi kue so aHutu na kodro ti Rwanda na ngu (1994), amara ti abira tongaso kue ayeke fango zo na lege ti sioni be, so aye ni kue ayeke tonda ni gi na lege ti atënë ti kengo zo.

Ndia ti zo kue, afa nda ti ambupa ti tënë ti kengo zo, so azia nde ndali ti ndia ti dunia mobimba ti andia ti zo, pepe. Azo mingi ake tënë ti gbungo li so, mbirimбири andia so amu lege na zo ti fa abibe nga na ti tënëngo tënë yamba. Ataa sura 20 ti Mbeti ti Mbele ti dunia mobimba ti andia ti amolenge ti kodro nga na ti Poroso (PIDCP) afa so : « Pusungo zo kue ti sala aye na lege ti sioni be na ya ti kodro kue, na tere ti mbeni azo, ti mara wala ti da-Nzapa, so akpa mbeni ye ti gango na tënë ti kangbi, salango ye ti ngangu wala salango sioni ye, ndia ake ni »³.

Kangbi ayeke na popo ti atënë ti kengo zo senge so abaa ndia so amu lege ti tënëngo tënë yamba nga na atënë ti kengo zo ti sioni, so apusu azo ti ga na kangbi, na salango aye ti ngangu nga na asalango aye ti sioni na tere ti zo. Ndali ti andia ti zo, ndia ti dunia mobimba ake tënë ti kengo zo ti sioni, si ayeke nzoni afâ ngbanga na ndoni na ya ti ada fango ngbanga nga si alingbi agbotongo mê ndali ni aduti daa.

Atënë ti kengo zo so abaa ni pepe, atënë ti asango ti Eta, ndali ti anzoroko ti azo, ndali ti awakusala ti Eta, nga na azo ti Eta, akota azo ti li ti ada-Nzapa wala andia ti mabe.

Tënë II : AMARA TI ATËNË TI KENGU ZO

Angobo ota (3) so ayeke hinga atënë ti kengo zo na ni ayeke so:

1. Tënë ti kengo zo alingbi ti duti amara ti atënë kue, tongana ambupa so zo ayeke tene na tënë, tënëngo tënë, alimon, alimon so zo alekere ni nzoni pepe, salango maboko, anzoroko nga si alingbi ti tokua na ndo ti gbanda tere wala na ndo ti gbanda tere pepe.

³ https://ganhri.org/wp-content/uploads/2020/03/Marrakech-Declaration_FR-12102018-FINAL-.pdf

2. Tënë ti kengo zo ayeke atënë ti kangbi (na ngorongo ni wala kakaka na le ti zo) wala ambeni atënë ti kamene so ayeke tene ni ka na popo ti azo pepe (atënë so ayeke mbumbuse zo wala atënë so ayeke bi nengo ti zo na sese) so atene na tere ti mbeni zo wala na tere ti mbeni bongbi.

3. Tënë ti kengo zo ayeke asioni tënë na tere ti mbeni ye so ahinga zo nani, wala so ahinga mbeni bongbi nani, tongana dutingo ti zo, ti mbeni da-Nzapa, ndo so mara ti zo alondo ando daa si aga, ndali ti kodro ti zo, ndali ti mara ti zo, ndali ti nzoroko ti poro tere ti zo, ndali ti kota ti zo, ndali ti so zo ni ayeke wali wala koli, wala ndali ti ambeni ye tongana yanga ti kodro ti zo, lege so zo ni awara na mosoro ti lo wala lege so zo duti nani na ya ti kodro, ndali ti so mbeni ye ti tere ti zo ni abuba, ndali ti seni ti zo, ndali ti sorongo lege ti salango lisoro ti kubu ti zo.

Gbanda tere, agbakuru ti kangbingo na asango na popo ti azo nga na asinga le, ayeke alege so atënë ti kengo zo ayeke hon da iyo mingi nga si ayeke mu ndo kue. Ayeke ka dengeo gaba ti pusungo azo na ngangu so govoloma ayeke mu ka maboko nani wala bongbi ti ambeni azo so ayeke sala ye gi ndali ti bozo ti ala wani, so si ayeke ga ka abira ti poroso, ti ada-Nzapa, wala ti anzoni lege ti salango mbeni ye. Ayeke mu ka azo na kua nga si ayeke sala ka dengeo gaba na ndo ti gbanda tere, na popo ti azo ti sioni so ayeke tene gi tënë ti kengo zo na yanga ti ala.

TËNË III : MOLONGO TI AMBUPA TI ATËNË TI KENGO ZO

Atënë so ayeke tambula lakue, atënë so abi na li ti zo, atënë ti mara nde nde, atënë ti kangbi, atënë ti kengo zo nga na atënë ti salango sioni ye na zo na lege ti sioni be ayeke ambupa so atene gi tënë oko. Ambeni ambupa ni afa tënë ti ye so ayeke kete ti si na ti so ayeke ngangu mingi. Alingbi ti fa anda ti ambupa so tongana so :

- Atënë so zo amu, si lo aye da, si aga tënë so ayeke tene na iri ti mbeni bongbi ti azo wala na iri ti zo; so aga tongana mbeni fango ngbanga awe. Tapande ni: azo wuko ayeke ngangu mingi na ya ti angia ti awanguru.

- Tënë ti fango ngbanga, ayeke ambeni tënë so asioni tënë ayeke na ya ni na tere ti mbeni zo wala bongbi ti azo. Tapande ni: Azo ti mara kipaka ayeke andomon

- Tënë ti mara ayeke atënë so aluti na ndo tënë ti mara wala na ndo ti aye kue so anduu tënë ti mara so aga na sioni na azo ti mara ni senge senge. Tapande ni : Amunzu aye ti fa ka atene ala yeke kota mingi ahon atanga ti azo kue. « Ade le ti zo vuko azi pepe ».

- Tënë ti kangbi, ayeke salango ye kue ti sioni na tere ti zo senge senge ataa abaa tënë ti mara pepe. Tapande ni : awali alingbi nga ti duti awayenda ti ambeni ndo kusala.

- Tënë ti kengo zo ayeke sioni tënë so atene na tere ti mbeni zo wala bongbi ti ambeni zo. Atënë ni so aluti na ndo ti ambeni atënë so amu ndo, so apusu ambeni zo so afa nda ti salango sioni ni. Tapande ni : Azo ti mara tongaso amu sese ti azo ti mara tongaso.

- Akpale ti sioni be wala akpale so asi na lege ti sioni be ayeke aye kue so abaa tënë ti sängö mene pepe, si anduu tënë ti seduti ti mbeni zo wala ti mbeni bongbi ti azo nga so abaa gi mbeni zo wala mbeni bongbi ti azo ndali ti mara ti lo, kodro ti lo, yanga ti kodro ti lo, nzoroko ti poro tere ti lo, da-Nzapa ti lo, so lo yeke wali wala koli, ngu ti lo, sorongo lege ti salango lisoro ti kubu ti lo, ti aye so ahinga lo nani, akpale so lo yeke nani, mbeni ye ti tere ti lo abuba wala lo yeke na kpale ti li.

- Sängö mene na lege ti kengo zo ayeke salango ye ti yamene so ndia ayeke gboto mê ti zo ndali ni, tongaso salango sioni ti yamene, so si wa salango ni asala na be ti lo wani wala na lege ti sioni be, na mbeni zo wala bongbi ti ambeni zo, ndali ti mara ti lo, kodro ti lo, yanga ti kodro ti lo, nzoroko ti poro tere ti lo, da-Nzapa ti lo, so lo yeke wali wala koli, ngu ti lo, sorongo lege ti salango lisoro ti kubu ti lo, ti aye so ahinga lo nani, akpale so lo yeke nani mbeni ye ti tere ti lo abuba wala lo yeke na kpale ti li wala ambeni akpale so akpa aso adiko ge. Tapande ni: Bira ti fango ambeni azo ti mara ti unzi ala kue.

TËNË IV: SÄNGÖ MENE TI KENGO ZO NGA NA AKPALE TI KENGO ZO

Na tere ti tënë ti kengo zo, tënë ti sängö mene ti kengo zo nga na akpale ti kengo zo ayeke da. Ambeni atapande afa ni nzoni ahon ayongoro tënë, ti fa kangbi na popo ti sängö mene ti kengo zo nga na akpale ti kengo zo.

- Ti sala sioni na tere ti amaseka koli use so ayeke su yanga ti ala na le ti azo, ndali salango lisoro ti kubu ti ala, ayeke sängö mene ti kengo zo, na mbage salango aye ti ngonzo na tere ti ala ayeke akpale ti kengo zo;

- Tënëngo atënë ti ngangu na mbeni zo le na le wala na ndo ti gbanda tere ndali ti ndo so akotara ti lo alondo da aga wala ndali ti da-Nzapa ti lo ayeke sängö mene ti kengo zo, na mbage ti zonga mbeni wa denge buze ndali ti kodro so lo londo da si lo ga (Zo ti kodro nde, zo so alondo na mbeni kodro si lo kiri na mbeni kodro) ayeke kpale ti kengo zo;

- Salango ambeni limon so apendere pepe na dawa ti mbeni ndo ti kango ye, wala na tere ti mbeni da so azo ayeke bongbi tere da, ndali ti atënë so atënë mingi ayeke na ndo ti ala wala atënë amu ndo na iri ti ala, ayeke sängö mene ti kengo zo, na mbage salango mbeni sioni limon ti zia na ndo ti tatara ti kutukutu ti mbeni zo ndali ti ndo so akotara ti lo alondo ando da si aga ayeke kpale ti kengo zo;

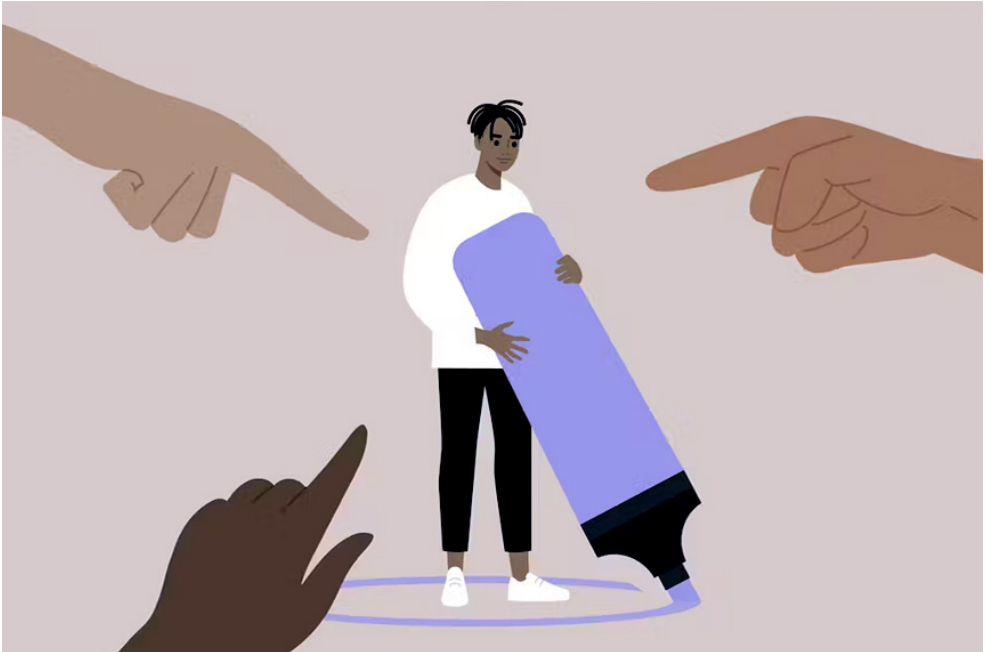
- Ti buba mbeni da ti zo wala mbeni ndo ti sambela ndali ti da-Nzapa ti awa ti ndo ni ayeke sängö mene ti kengo zo ; ti tënë na mbeni zo ti vongo ye so ali na bongo ti azo ti mbeni gba kodro kumanda na tere ti lo na ya ti mbeni ndo so azo ayeke vo kobe ti te da, atene: «Azo ti gba kodro kumanda ti mo alingbi ti li ge pepe », ayeke sängö mene ti kengo zo, kanda mbeni ye ti sioni so lo sala ayeke da pepe, ayeke kpale ti kengo zo ;

- Ti pusu ngangu na sese mbeni zo so ye ti tere ti lo abuba na ndo ti gbagbara ti da, na zongango lo na ndo ti kpale so ayeke na tere ti lo, ayeke sängö mene ti kengo zo, na mbage tënëngo sioni tënë na mbeni zo ndali ti kpale so ayeke na tere ti lo, ayeke kpale ti kengo zo.

**KOTA LI TI TËNË II :
ATËNË TI KENGO ZO, DUTINGO-NDO-OKO
NA MANGO TERE, SIRIRI NGA
NA ANDIA TI ZO**

TËNË I : ATËNË TI KENGO ZO, DUTINGO-NDO-OKO NA MANGO TERE NGA NA SIRIRI

1. Nda ti mbupa ti dutingo-ndo-oko na mango tere

“Dutingo-ndo-oko na mango tere” aye ti fa tënë ti ambeni amolenge ti kodro, bongbi ti ambeni zo wala mbeni ndo kusala so si ndoye na mango tere ayeke da mingi.

Adu Wallonie , dutingo-ndo-oko na mango tere ayeke akode kue ti zo oko oko nga na bongbi ti azo, so ayeke mu maboko ti tene azo aduti na pasa nga na lege oko, salango ye na zo na lege ti ndia na warango lege na andia nga na dutingo nzoni na lege ti koforo, na ya ti kodro, nga na aye ti kotara ti zo, nga ti sala si ndoye amai na ya ti kodro nga na salango ye ndali ti nzoni ti azo kue.

Mbupa ti “dutingo-ndo-oko na mango tere” abaa gigi kozo na ngu 1893, na lege ti sociologe Emile Durkheim (1858-1917) na ya ti mbeti ti lo “De la division du travail social” (annexes) ti fa nzoni tambula ngo ti ambeni molenge ti kodro so yengo tere na popo ti ala nga na ti bongbi ti azo ayeke da.

2. Nda ti mbupa ti siriri

Mbupa ti siriri alondo na yanga ti latin “pax”, gere mbeti ni alondo na indo-eropa “Pag”, so aye ti tene “Lu ni akingba ngangu”. Na mandango ye na ndo ti mbupa so, mbupa ti latin ayeke na gba ti anda. Ataa so si kozo nda ti mbupa so ayeke: bira ayeke pepe, mbupa so afa nga tënë ti yengo da na mbeni ye so afa, ti zia gere ti mbeni ye ngangu nga ti sala si mbeni ye akpingba. “Pax” aye ti tene nga salango siriri na zo nga ti sala si siriri ni akpingba.

Na lege ti mandango ye ti apsychologe nga na aye ti yingo, ala fa ti ala nda ti mbupa ti siriri tongana dutingo kpoo, na ndo so wulu wulu ayeke da pepe. La so na ya tənəngō tənē ti lakue, anda ti mbupa ti siriri ayeke ota. Kozo ni abaa tənē ti “dutingo ti azo na popo ti ala, so si bira wala atənē ti papa ayeke pepe”. Mbupa ti siriri alingbi nga ti fa tənē ti “dutingo ti mbeni zo so ye oko asala wulu wulu na tere ti lo pepe”. Ti unzi na ni, mbupa ti siriri aye ti fa “Dutingo ti amolenge ti kodro so bira ayeke na ya ni pepe”. Tongaso, siriri aye ti fa so bira ayeke pepe.

3. Tongana nye laa alingbi ti hinga tənē ti kengo zo tongana mbeni ye so ayeke tiri na dutingo-ndo-oko na mango tere nga na siriri ?

Ti hinga tənē ti kengo zo tongana ye so ayeke tiri bira na dutingo-ndo-oko na mango tere nga na tənē ti siriri, ahunda gbungo li nzoni nga na ti hinga atənē nī oko oko na asalango aye ti atənē ni. Baa tongana ayeke gi ti hinga atənē ti kengo zo, alingbi le akpingba na aye tongaso:

Tənē ti kangbi ayeke na ya ni : Mingi na ya ti tənē ti kengo zo, ayeke wara ambeni ye so alingbi ti ga na kangbi na tere ti mbeni zo wala mbeni bongbi ti azo. Ayeke hinga ni ndali ti aye tongana tənē ti da-Nzapa, tənē ti mara, ngbanga ti so zo ni ayeke koli wala wali, ndali ti sorongo lege ti salango lisoro ti kubu ti zo, nga na ambeni aye tongaso.

- Atənē ti sioni gbungo so ayeke taa tənē kue pepe: Ayeke wara ambeni atənē ti sioni gbungo li so ayeke na lege ni pepe, so ayeke mu ngangu na tənē so ayeke taa tənē kue pepe nga na ambeni atənē ti bubango iri ti zo na ndo ti mbeni bongbi ti azo, ti mu ngangu na asalango ye ti bira.

- Ayeke pusu azo ti sala aye ti ngangu wala aye ti kengo zo: Alingbi ti wara na ya ti atənē ti kengo zo, atənē so ayeke pusu azo ti sala sioni, ti bi kota mbeto na ya ti azo wala ti sala mbeni ye so alingbi ti sala sioni na mbeni bongbi ti azo.

- Tənəngō atənē so ayeke taa tənē pepe: Kangbingo atənē ti vene wala ti bian ya ti atənē, na atənē so ayeke taa tənē pepe so ayeke gi lege ti pusu mbeni bongbi ti azo ti sala sioni nga alingbi ti ga tənē ti kengo zo.

- Tənəngō lakue atənē so ayeke na lege ni pepe: Tənəngō asioni atənē lakue wala ti buba iri ti zo wala ti bongbi ti azo, ti ga na ambeni atənē so ayeke ngba lakue lakue.

- Ndokua ti poroso wala bongbi ti azo so mango tere ayeke da pepe: Na ya ti ando so mango tere ayeke da pepe na ya ti bongbi ti poroso wala bongbi ti azo, atənē ti kengo zo ayeke ga ti kangbi popo ti azo.

4. Akpale ti dutingo-ndo-oko na mango tere nga na siriri

Akpale ti dutingo-ndo-oko na mango tere nga na siriri ayeke ka ngangu mingi. Baa akpale so zo ayeke wara ka ni mingi na ya ti akusala so laa:

- Agba ti amara na aye ti kodro ti ala : Dutingo ti amara nde nde na ndo oko nga na aye ti kodro ti ala, alingbi ti sala si mango tere aduti na popo ti ala pepe, atënë so ayeke na lege ni pepe nga na bira, gi ndali ti aye ti akotara ti ala, yanga ti kodro nga na lege ti dutingo ti ala.
- Kangbi na popo ti azo ti mosoro na awayere : Warango mosoro so aga ngangu na popo ti azo nde nde alingbi ti ga na mbeni sioni gbungo li, na salango tere mawa nga na dutingo na ngia pepe, so yeke na yeke alingbi ti ga na bira.
- Hingango ye pepe : Na ndo so lege ti mandango ye ayeke mingi pepe, ayeke mu lege na agbungo li so ayeke na lege ni pepe, tënëngo atënë so ayeke taa tënë kue pepe, nga na asioni bibe, so ayeke sala si mango tere alingbi ti duti da pepe na popo ti abongbi ti azo.
- Kangbi ti poroso : Asioni akangbi ti poroso alingbi ti ga na akangbi nde nde na popo ti azo, ti sala si lege ti pikango patara ti lekengo ye aga ngangu.
- Aye ti da-Nzapa nga na kengo ye : Kangbi na popo ti aye ti da-Nzapa alingbi ti ga na bira, mbirimбири tongana ayeda na aye ti da-Nzapa ni kue pepe nga si bongbi ti azo so ake na kurugo tënë aye ti da-Nzapa ni, amu akangbi so ti sala na akua ti ala.
- Aye so atia : Tiri ti warango aye so atia, tongana ngu, sese wala ambeni aye ti nzoni, alingbi ti sala si mango tere aduti da pepe na popo ti azo ti kodro.
- Londongo na mbeni kodro ti gue na mbeni kodro nga na kpengo akpale : Tambula ngo ti agba ti amolenge ti kodro kiri kiri, ataa ayeke ndali ti bira, ndali ti aye ti ngangu wala ndali ti ambeni aye nde, ayeke ga lakue na akpale na ya ti ando so ala yeke gue ti duti da.
- Sängö mene nga na aye ti sioni : salango ye ti yamene, ti sioni ye ti aturugu nga na kpale ti seduti, alingbi ti kanga lege na dutingo-ndo-oko na mango tere nga si ayeke kanga lege na maïngo ti amolenge ti kodro.
- Nzoni kode ti lengo gbia ayeke pepe : Sioni lege ti lengo gbia, likisi nga na tiango ti andokua so alingbi, ayeke sala si siriri atia nga si be ti azo ayeke nzere pepe, nga si ayeke buba lege ti dutingo-ndo-oko na mango tere.
- Aye ti sango nga na asioni sango : Kangbingo asioni sango nga na salango aye ti kiri kiri na lege ti aye ti sango, alingbi ti ga na kpale ti seduti nga si ayeke ga na akangbi nde nde na popo ti azo.
- Lekengo akpale so ahunda ngangu na ya ti agba ti aye nde nde, tongana ngobo ti fango ye, poroso so abaa zo, angobo ti lekengo akpale ti bira nga na salango sabango ti pikango patara na popo ti amara nga na popo ti ada-Nzapa.

TĚNĚ II : TĚNĚ TI KENGO ZO NGA NA ANDIA TI ZO

Na lege ti ndia, na ya ti ambeni ni aye, tĚnĚ ti kengo zo nga na gingo lege ti tiri nani, ayeke nonkpo nga andia ti zo.

TĚnĚ ti kengo zo ayeke baa gigi na lege ti asioni gbungo li na tere ti ambeni abongbi ti azo wala mbeni zo so ambumbuse lo, so si ane lo pepe, ataa so ndia ti andia ti zo abaa azo kue lege oko, na lege ti ndia nga na ti nene ti zo. Na ya ti sura oko ti Mbeti ti Dunia mobimba ti aNdia ti zo, atene : «Adu azo kue yamba nga lege oko na lege ti nene ti zo nga na andia». Ti tene tĚnĚ ti kangbi aduti da pepe ayeke ngobo ti andia ti zo. TĚnĚ ti kengo zo ayeke dongo na gere andia ti zo.

AtĚnĚ ti kengo zo alingbi ti sala sioni na lege ti andia ti zo tongana tĚnĚ ti seduti nga na dutingo na siriri ti zo. Tongana tĚnĚ ti kengo zo abaa ambeni azo na lege ti aye tongana gbanda tere so ayeke pusu zo na ngangu, ayeke mbumbuse ndia ti zo na adutingo ti lo na lingo so ayeke ndia ti zo. TĚnĚ ti kengo zo alingbi ti sala si asala ye na tere ti zo tongana nyama nga ti buba mbeni ye ti tere ti zo. Dutingo ti lingo ayeke dutingo ti zo, ataa ayeke na popo ti amba ti lo wala ngbungo ti lo, so lo ye ti tene ni na azo kue pepe, aye so abaa gigi ti zo mveni, so abaa ye so ahinga lo nani nga na nengo ti zo. Na ndo ti gbanda tere, dutingo ti zo na lingo abaa ambeti so lo yeke kangbi na afo mba ti lo, ataa ayeke ambeti ti kusala, alimon nde nde ti lo.

Ti sala sabango ti kpengo andia ti zo, ayeke sala ti amiro aye so ayeke ga na tĚnĚ ti kengo zo. Sura 19 ti Mbeti ti Dunia mobimba ti aNdia ti zo atene : «Ndia amu lege na zo kue ti fa abibe ti lo yamba, ye so abaa ndia ayeke ti tene zo asala mbeto ndali ti abibe ti lo pepe nga ti gi nda ti ye, ti wara asango nga na ti vunga ni, ti hinga biani mbeni ye ti kangango lege na lo ayeke da pepe, asango nga na ndara ti mbeni lege so lo lingbi ti tene tĚnĚ da ».

TĚnĚngo tĚnĚ yamba abongbi alege ti tĚnĚngo tĚnĚ ti zo kue, ataa na lege ti sungo mbeti, salango alimon, angia ti ndara, alimon ti le nga na monzoko. Asalango ye kue na ndo ti gbanda tere ayeke lege ti tĚnĚngo tĚnĚ so ndia so ayeke bata ni. Na ya ti tĚnĚngo tĚnĚ yamba, ayeke wara fango bibe yamba, warango asango yamba nga na tĚnĚngo asango yamba si akota zo ti kodro ayoro tere da pepe.

KOTA LI TI TËNË III :
TIRI BIRA NA ATËNË TI KENGO ZO

TËNË I : TËNË TI KENGO ZO, NA TËNËNGO TËNË YAMBA

Angobo so amu ti tiri na atënë ti kengo zo, alingbi ti ndu andia ti zo mbirimбири tongano ndia ti tënëngo tënë yamba wala ndia fango bibe yamba, ndia ti gbungo li yamba, ndia ti sambela Nzapa yamba. Azo so abi tënë na li ti ala ndali ti so ala pusu azo na lege ti tënëngo tënë ti ala ti kengo zo, ala yeke gbu ka koko ti ala na tënë ti ndia ti tënëngo tënë yamba nga na fango bibe yamba.

Taa tënë, na lege ti tënëngo tënë yamba, alingbi ahinga tënë ti kengo zo na tënë ti gigno yanga. Ndia ti tënëngo tënë yamba, abaa nga ndia ti kangbingo atënë ti ngangu, ti kasa, wala so alingbi ti pusu be ti zo nde, wala tënë ti gingo yanga.

Tënë ayeke duti ti kengo zo gi tongana tënë abaa «apusu azo ti sala kpale, ti aga na kangbi wala ti sala aye ti sioni ». Kota ye na ya ti gingo tënë ti kengo zo ayeke ti fa wala ti gi ye so ayeke pusu zo ti ke mbeni zo, wala ayeke mungo yanga ti ke mbeni zo. Na lege ti girisango ye wala mbeni buba tënë so apusu azo na sioni be ayeke tënë ti kengo zo pepe.

Biani, mbeni wago singa so si alekere si avunga atënë ti zo ti mbeni bongbi so aye tënë ti aye ti mara, fade ayeke fâa ngbanga na ndo ti lo ngbanga ti so lo kangbi tënë ti bibe ti azo so aye tënë ti mara pepe. Bibe ti lo ayeke ti fa gi na azo aye so bongbi so alekere. Lo yeke sala sabango ti ala pepe.

Akota mama ndia so abaa tënë ti andia ti zo, ahinga biani atënë, atënëngo tënë ayeke mbeni ye so ayeke sala sioni na zo, ayeke ga na mbeto na popo ti azo kue. Ayeke ndali ti tënë so laa andia ti tënëngo tënë yamba ti duti na maka «na ya ti ambeni atënë» nga ti duti ye so alingbi ti «kiri kete» tangana ayeke na lege ti kpe andia ti mbeni zo, wala nzoni ti bongbi ti azo ni kue. Kiringo kete so ayeke ye so airi ni ka « akiringo ngangu ti ndia kete ».

Ti kiri kete ndia ti tënëngo tënë yamba ti mbeni zo ayeke kiringo kete alege ala lingbi ti sala ye na ya ti kodro. Dutingo na ya ti apatara na popo ti azo na ya ti kodro, ayeke ye so ndia amu lege ni na zo. Ayeke ye so ayeke kpingba na tënë ti senda ale zo nga na andia na aye so ahunda na amolenge ti kodro ti sala.

Kota mama ti kodro poto ti aNdia ti Zo afa na ya ti sura 10⁴ atene, na ya ti ambeni aye, ndali nzoni ti kodro, amu lege ti kiri na gbeni kete ngangu ti andi ti tēnēngō tēnē yamba. « Kiringo na gbeni kete ngangu ti andi ti tēnēngō tēnē yamba alingbi ti duti ye so ayeke nzoni ndali kodro si alingbi ti ngba gi na ndo ti aye so akiri andia ni ndali ni ». Kiringo na gbeni kete ngangu ti andi ti tēnēngō tēnē yamba alingbi alingbi ti hondo ni pepe.

Na mbage, andia tongana ndia ti dutingo na fini wala ndia ti tene asala ye na zo tongana nyama pepe wala aye ti ngangu alingbi ti duti ngbanga ti tēnē ti kiringo na gbeni kete ngangu ti andi ti tēnēngō tēnē yamba pepe.

TĒNĒ II : ANGOBO TI TIRINGO BIRA NA ATĒNĒ TI KENGO ZO

Angobo na alege ti kua ti Bendo ti Gigi ti tiringo bira na atēnē ti kengo zo amu yanga na Eta ti wara mbeni lege so ayeke nzoni na lege ti andia ti zo, ti tiri bira na atēnē ti kengo zo, biani na lege ti batango ndia ti tēnēngō tēnē yamba.

1. Angobo ti Bendo ti Gigi ti tiringo bira na atēnē ti kengo zo na ndo ti gbanda tere :

a) Lekerengo atēnē ti ya ni : Plateforme ti ndo ti gbanda tere alingbi ti kpingba lege poroso ti lekerengo alege ti tēnē nga na ti zia na sese mbeni ngobo ti zingo yamba hio ambeni mbeti so si tēnē ti ya ni ayeke tēnē ti kengo zo.

⁴ https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_FRA

b) Mandango ye na ndo ti gbanda tere : Zia na li ni mandango ye na ndo ti gbanda tere, ti gboto mē ti ala so ayeke gue na ndo ti gbanda tere na fango aye so aku ala tongana ala tene tēnē ti kengo zo, nga na ti mu ngangu na be ti ala ti tene ala ne tere na lege ti salango aye ti ala na ndo ti gbanda tere

c) Fango ni akpingba pepe : alingbi ayapu lege ti fango ambeti so atēnē ti ya ni ayeke atēnē ti kengo zo ti mu lege na azo so ayeke gue na ndo ti gbanda tere ti fa hio nga na ngangu ambeni asalango ye so ayeke na lege ni pepe.

2. Angobo ti Bendo ti Gigi ti tiringo bira na tēnē ti kengo zo so ayeke na ndo ti gbanda tere pepe :

a) **Fango ye nga na fango nda ti ye na azo :** zia na li ni akusala ti fango ye so ayeke na ndo ti aye tongana yengo da na ambeni aye, gba ti aye nga na kpengo zo, tongana ngu ti azo ni angba kete.

b) **Ziango ndia nga na agbotongo mē :** Zia na sese adia nga na agbotongo mē ndali atēnē ti kengo zo ti tene amara ti salango aye tonganso ahon.

c) **Mungo maboko ti azo ti kodro :** pusu azo ti pika patara nga ti tene amolenge ti kodro alondo na tēnē ti mango tere na popo ti ala nga na lekengo tēnē na ti dutingo-ndo-oko na mango tere.

d) **Kusala ti ada singa :** tene tēnē na azo ti singa ala mu kusala ti ala na ya ti kodro nga ti tene tēnē so alingbi nga si tēnē abaa mbeni ye.

e) **Mungo maboko na azo so kpale so awara ala :** Ti leke mbeni lege ti mungo maboko na azo so kpale ti atēnē ti kengo zo asi na ala, andokua ti mungo wango nga na ti batango.

f) **Fango ye na aturugu :** Fa ye na aturugu ti batango siriri ti tene ala hinga nga ala hinga ti leke akpale ti atēnē ti kengo zo.

g) **Zingo le na ndo ti ndia :** Zingo le nganganga na ndo ti andi so ayeke da nga na biango ya ni ti lingbi na akpale ti fade so.

3. Ambeni angobo so ayeke na ya ti mbeti ti UNESCO nga na Ndokua ti Kangango lege na Bira ti fango ambeni mara kue

UNESCO abaa ti lo atene ayeke na lege ti mandango ye laa si zo alingbi ti tiri nzoni na akpale ti mungo asioni sango nga na atēnē ti kengo zo. Lo tene «tambulango ti asango yamba na ndo ti gbanda tere wala na ndo ti gbanda tere pepe, alingbi ti duti na lege ti ndia ni» nga asango ti ke mbeni sango alingbi tēnē ngo ni aduti na lege ti ndia tēnēngo tēnē yamba. UNESCO atene angobo kue ti kiringo na gbe ni kete ndia ti tēnēngo tēnē yamba alingbi ti baa lege ni nzoni si alingbi ti hinga atene kiringo na gbe ni kete ndia ti tēnēngo

tënë yamba so abaa mbeni ye ti sioni nga apatara so ayeke na lege ni nga na ndo ti aye so zo ahinga pepe, akanga lege ni pepe.

Tongaso, UNESCO nga na Ndokua ti Kangango lege na Bira ti fango ambeni mara kue, azia na sese mbeni mbeti ndali ti awa mungo yanga ti poroso, awa fango mbeti nga na awa mandango mbeti, mbirimbiri amaseka, ti ga na kiringo tënë na lege ti mandango ye na ndo ti akpale ti tënëngo tënë ti kengo zo.

Ambeni ahunda nga na kiringo tënë mbirimbiri nga na aye ti ye ti kua so:

a) Na ndo wa laa si kangbi ayeke na popo ti tënë ti kengo zo na tënëngo tënë yamba ?

Alingbi ahinga atene tënëngo tënë ti kengo zo ayeke dongo na gere andia ti zo so tënë ni abaa ala. Abibe so si aga gingo yanga, so si aga na ngonzo na be wala gingo be angba lakue atënëngo tënë yamba. Ka tongana abibe so apusu azo ti sala sioni, ti tiri bira nga na ti ga na kangbi, aso ayeke atënë ti kengo zo.

b) Nye mandango ye ayeke sala na ya ti andokua ti singa nga na asango ?

Na ya ti ye airi ni «konomi ti kpingba le», atënë ti kengo zo ayeke mu azo mingi ngbanga ti so ayeke sala nzoni hio na aye so azo ti mbeni kodro aye, nga ayeke sala ti tene akangbi gbani tongana asango. Awa mandango ye, mbirimbiri amaseka, alingbi ti hinga mbirimbiri tongana nye asinga ayeke sala kusala nga na aplateforme ti gbanda tere nga ti hinga alege kue so ayeke kangbi na asioni sango.

Angobo so ayeke ti ndia pepe, ti tiringo bira na atënë ti kengo zo ayeke nga nzoni mingi. Oko ti aye ni ayeke ti leke mbeni tënë so ayeke tiri na asioni tënë ti sala sabango ti ndara na asinga nga na asango so ayeke kiringo tënë so si alekere ndali ti atënë ti kengo zo na ndo ti gbanda tere. Antony Kennedy, wa fango ngbanga na Kota da ngbanga ti kodro ti Amerika, na ya ti agbungo li ti lo kue na ya ti afango ngbanga «United v Alvarez» , atene «yoro ti tënë so ayeke na lege ni pepe ayeke tënë so ayeke taa tënë. Ayeke aye so ayeke na lege ni na popo ti azo so dutingo ti ala ayeke yamba. Kiringo tënë na tënë ti vene ayeke gi tënëngo taa tënë »⁵.

c) Tongana nye laa alingbi ti lekere atënë ti kengo zo nga na ti tiri nani na ndokua ti fango ye ?

Ambeni aye ti mandango ni nga na agere ti kusala ti mandango ye ayeke na atënë so ayeke mu lege na tënë ti kengo zo nga na tumbango zo. Awa fango ye alingbi ti yapu tënëngo tënë na awa mandango ye na ndo ti aye so mā ya ni nga ti zi ala na ya ti sioni gbungo li nga ziango tënë na li ti amba ti ala so ayeke mu lege na tënë ti kengo zo

d) Tongana nye si awa fango ye alingbi ti pusu awa mandago ye ti bian atënë ti yanga ti ala ?

Ala lingbi ti fa na ya ti ada mandango mbeti nengo zo, ti sala si kangbi aduti pepe na popo ti awa mandango mbeti wala ti ne dutingo ti bongbi so zo ni

⁵ United States v Alvarez, 567 U.S. 709 (2012) (accessible en anglais sur : <https://www.supremecourt.gov/opinions/11pdf/11-210d4e9.pdf>).

ayeke yeke na ya wala mara ti wa mandango mbeti na ndokua ti fango mbeti nga na gigi ti ndokua ti fango mbeti.

4. Lege ti salango ye kue

Ti tiri ngangu na atënë ti kengo zo, na ndo ti gbanda tere nga na ndo ti gbanda tere pepe nga na ti sala si kangbi aduti pepe nga si tënë ti kengo zo nga si kangbi aduti da pepe, ti sala si dutingo-ndo-oko na mango tere amaï na ya ti kodro, anzoni ye so awa fango mbeti ayeke sala na ya ti angoi ti mandango mbeti, aye nzoni ye tongana poroso, ambeni aye so ayeke sala na ya ti da mbeti pepe, salango ngia ti wanguru nga na aye ti kodro na aye ti akotara, awa ti amolenge alingbi ti mu maboko na ngoi so amolenge ni ayeke na ndokua ti fango mbeti pepe.

Andokua ti gbanda tere alingbi ti ga na mungo maboko ti ala na lege ti mungo ngoi nga na ti zia na sese lege ti bembengo ndo ti seduti nga na poroso ti kangango lege nga na ti mu maboko na ya ti agbakuru ti mandango mbeti so ayeke mu lege na azo ayeke gue na ndo ti gbanda tere ti hinga asango so ayeke na lege ni pepe nga ti kiri tënë da. Ayeke na lege ti ngobo so abaa azo kue laa fade ayeke tiri bira na asioni sango, ti kiri kete na gbeni tënëngo tënë yamba pepe.

Ngbongboro kiringo na tënë so alingbi ti duti na ngangu ti tiri bira na atënë ti kengo zo kozo ni na ya ti sese ti kodro kue, ti tiri bira na atënë ti kengo zo na lege ti fango mbeti na ya ti angoi ti fango mbeti kue, ti too ndani na kete da mbeti ti si na Dasenda gigi na lege ti mandango ye na ya ti fini ti zo kue, ziango na sese mabeni angobo nga na aporoso ayeke kanga lege mata mata na tënë ti kangbi, na lekengo gere ti kiringo atënë so abian na andokua ti gbanda tere nga na andokua ti singa.

TËNË IV :

AMBENI AGBAKURU TI NDIA TI TIRINGO BIRA NA ATËNË TI KENGO ZO NA YA TI DUNIA

Andia ti tiringo bira na atënë ti kengo zo ayeke da na ya ti kodro, ti agba kodro kumanda nga na ti dunia mobimba. Andia so ayeke teti aye use : ti bata siriri na popo ti azo nga na ti bata nene ti zo. Kozo ye ni ahunda kangango lege ngangu wala salango ye ti ngangu, ti akanga lege na salango ye na lege ti ndia lakue. Andia ti batango nene ti zo, ayeke kanga lege na akpale so ayeke gi kete na gbani, ti tene asala na kua lakue.

Akpingba agbakuru ti andia ti tiringo bira na atënë ti kengo zo na dunia mobimba ayeke so :

1) Tongo mbela ti Dunia na aNdia ti Zo. Ayeke kozo gbakuru ti ndia ti dunia mobimba so abaa akodro sese kue so si ayeke na ya ti bongbi ti Bendo ti Gigi, so sala sabango ni «kpengo andia ti zo na dunia mobimba nga na dutingo yamba teti zo kue, si kangbi ti mara, ti koli wala wali, ti yanga ti kodro nga na aye ti da Nzapa aduti da pepe ». Na tere ni, mbeni gbakuru ayeke da so abaa mbirimbi atënë ti kengo zo tongana Mama ndia ti Dunia mobimba so abaa tënë aNdia ti asiwili nga na ti poroso (PIDCP, 1966) so sura 20 ni atene «ndia ake tënë ti aye kue so ayeke ga na be ti ke na ya ti kodro, tënë ti mara wala ti da Nzapa so aga mbeni ye so ayeke pusu azo na tënë ti kangbi, bira wala salango aye ti ngangu ».

2) Mama ndia na ndo ti Hunzingo aMara ti aKangbi ti mara kue (1965) so sura 4(a) ayeke gboto mê ti zo ndali ni «kangbingo asango so aluti na ndo be ti kengo mara nga na asalango aye ti ngangu wala pusungo azo ti sala mbeni ye na amara wala mbeni bongbi ti azo so mara ti ala ayeke nde ». Na ya ti mama ndia so azia tënë ti mara na ya ti fango nda ti mbupa ti kangbi ti mara. Nga na mbage, Mama ndia so atene akodro sese alingbi ti pasura andia ti ala.

3) Mama ndia ti ti lekengo tere nga na kangango lege saango mene na ngoi ti bira ti fango ambeni mara kue (1948)⁶ so afa ngbanga pusungo azo ti saa mene ngoi ti bira ti fango ambeni mara kue.

4) Mama ndia na ndo ti Hunzingo aMara ti aKangbi kue na Tere ti aWali (1979)⁷ so ake atënë ti kangbi na tere ti awali.

5) Angobo na agere ti kusala ti Bendo ti Gigi ti tiringo bira na atënë ti kengo zo so atoo ndani na lango 18 ti nze ti Fondo ti ngu 2019, ayeke mbeni kozo salango ye tongaso na ndo ti dunia mobimba ti tiri bira na atënë ti kengo zo.

⁶ <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/Genocide%20Convention-FactSheet-FR.pdf>

⁷ <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201249/volume-1249-I-20378-French.pdf>

Angobo na agere ti kusala so amu ti wara aye so Bendo ti Gigi alingbi ti mu maboko nga ti zia maboko na akete ngangu so Kodro sese ayeke sala. Bendo ti Gigi aluti mingi na ndo ti tongana nye alingbi ti tiri bira na amara ti abe ti ke kue nga na lege ti kpengo ndia ti tènèngo tènè yamba nga na abibe, ti sala kua maboko na maboko na azo ti li ni so atènè ni abaa ala, mbirimbiri bongbi ti asiwili, andokua ti singa, andokua ti salango kua na akamputa nga na plateforme ti asango na popo ti azo.

6) Ataa so ayeke mbeni gbakuru ti ndia na ya ti agba kodro kumanda na kodro ti poto, Mama ndia ti poto ti andia ti zo⁸ na sura 10 so atene tènè ti tènèngo tènè yamba, azia nga atene ndia so alingbi ti wara akpale wala agbotongo mē. Bongbi ti agbenyon-gbia ti poto, ahunda na akodro sese ti tiri bira na atènè ti kengo zo.

Na ngu 2021, Kota Bongbi ti Bendo ti Gigi aye da na mbeni ndia na lango 18 ti nze ti fondo Lando so dunia kue ayeke sepela tiringo bira na atènè ti kengo zo.

TÈNÈ II : AGBAKURU TI ANDIA TI AGBA KODRO KUMANDA

Akota agbakuru ti andia ti tiringo bira na atènè ti kengo zo na ya ti akodro ti Afrika ayeke so :

1) Mama ndia ti Afrika ti aNdia ti Zo nga na aMolenge ti kodro. Na ya ti Mama ndia so ayeke wara mbeni tènè so atene mbirimbiri ti ke tènè ti pusungo azo na sioni be na ya ti kodro, ti mara wala ti da Nzapa pepe, na ya ti sura 28 atene «Zo oko oko alingbi ti kpe nga na ti ne mba ti lo, si saango ye ni aga na kangbi oko pepe, nga ti duti na ala nzoni so amu lege ti gue na li ni, ti bata na ti sala si mungo nengo na zo akpingba nga si yengo da na ambeni aye aduti mbage na mbage ».

2) Amungo yanga ti Bongbi ti kodro ti Afrika ti aNdia ti Zo nga na ti aMolenge ti kodro (CADHP) ayeke na mbeni ye so alingbi ti hinga tènè na ndo ti kengo tènè ti pusungo azo na sioni be na ya ti kodro, ti mara wala ti da Nzapa pepe, Bongbi so amu gi angangu atènè ti ya ti mbeti ti Mama ndia.

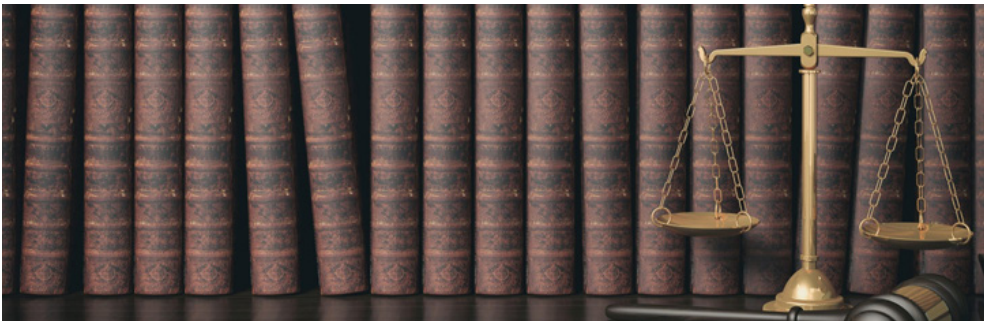
3) Na ya ti akodro sese ti be ti Afrika, ngobo ti gba kodro kumanda nga na agere ti kusala ti gba kodro kumanda tu kanga lege nga na ti tiri bira na atènè ti kengo zo, so amu na ya ngobo ti Bendo ti Gigi, aye da nani na kota li kodro Kinshasa na lango 24 ti nze ti fondo ngu 2022 lors na ngoi ti lekerengo atènè

⁸ https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_FRA

ti kodro so abongbi azo ti ndokua ti asango nga na ti singa, awakodekua de singa, awa vungango asango na ndo ti gbanda tere nga na azo ague na iri bongbi ti asiwili ti akodro so ayeke na ya ti Bongbi ti konomi ti aKodro ti Be ti Afrika (CEEAC) .

4) Munga yanga na kota li kodro Yaoundé ndali ti yengo da na ngobo ti gba kodro kumanda nga na gere ti kuasala so asuu maboko da, nga si ayeda nani na lango 9 ti nze ti lengoa ngu 2023 na lege ti azo ague na iri akodro so ayeke na ya ti Bongbi so ayeke mu Wango Lakue na Bendo ti Gigi so kua ti ala ayeke tënë ti seduti ti akodro sese ti be ti Afrika (UNSA) ti fa tënë na ndo ni nga na ti kanga lege na atënë ti kengo zo. Mungo yanga so alingbi fade ti gue na ti si na yengo da na ngobo nga na gere ti kusala na lege ti abongbi ti so ayeke na ngangu ti bongbi ti (CEEAC) .

TËNË III : AGBAKURU TI ANDIA TI AKODRO SESE

Ataa so ndia ti tënëngo tënë yamba ayeke ngangu mingi, ndia ti dunia mobimba ayeke bata atënë ti kengo zo kue pepe. Alingbi akodro ake ambeni.

Akodro sese ti be ti Afrika ayeke kiri lakue na mbage ti afini andia na ndo ti atënë ti kengo zo, mbirimbiri na ndo ti gbanda tere, ti kanga lege na agba ti asioni sango so ayeke na lege ni pepe nga na tënë asango na lege ni pepe ngbene ye na ngoi so gbanda tere abaa gigi nga na ando singa so azo ayeke wara tere na ndo ni.

Mingi ti andia so ayeke na le ti azo ti bongi ti asiwili tongana mbeni kpale ndali ti ndia ti tënëngo tënë yamba nga na lege ti warango asango na ndo ti gbanda tere, ngbanga ti so andia so afa nda ti mbupa tënë ti kengo na asango so ayeke na lege ni pepe, si amu ndo gbani mingi. Na ya ti andia so, ayeke wara ambeni ndia so ngangu ni ayeke na maka pepe, so amu lege tite kota wa dengo ngbanga nga na azo ti fango ngbanga ti fa ambeni ye so ayeke kiri kiri nga ti sala ye na andia so ahondo ni. Na ya ni, ayeke wara agbotongo mê so ayeke ngangu mingi tongana ado na gere andia ni. Tapande ti kodro sese ti Cameroun, ti RCA nga na ti Tchad alingbi fa aye so kue.

1. Na kodro sese ti Cameroun

Gbia ti kodro Paul Biya na ya ti tongo mbela ti lo ti lango 31 ti nze ti kakawuka ti ngu 2022, lo tene «Mbi mê ti azo kue, mbirimbiri ababâ na amama ti amolenge nga na awa fango ye, ti kiri mbeni ti mu tere ti ala na anzo bango ndo nga na kpengo ndia ti kodro. Mbi ye mbeni ti tene tënë na ala so ayeke sala aye ti yamene nga na asioni ye na ndo ti gbanda tere. Na

lege ti salango aye ti kiri kiri ti ala yeke zia agba ti asewa na ya ti vundu nga ala yeke buba dutingo ti azo, na salango aye tongana mungo asango so ayeke na lege ni pepe, vungango ambeni asango ti bubo iri ti zo wala vungango atënë ti kengo zo. Hio tongaso, ala yeke buba nzoni lege ti dutingo-ndo-oko na mango tere». Kodro sese ti Cameroun nga ayeda na ambeni andia wala akiri apasura ya ti mbeti ti fanga ngbanga ti lo ti fa so tënëngo tënë ti kengo zo ayeke kusala ti yamene. Alingbi ti diko:

* Ndia molongo ni 90/052 ti lango 19 ti nze ti kakawuka ti ngu 1990 na ndo tënë ti asango na popo ti azo. Na ya ti sura 74 ti ndia so, atene «Azo so ado na gere andia ti ala, fade ala yeke duti na ya ti amolongo tonga so, agboto mê ti ala tongana azo so ayeke awa salango ye so ndia ake ni, na lege ti andokua ti asango ti akugbe mbeti nga na nga na asango ti adasinga le, na lege ti aye so atene tënë ni na ya ti mbeti ndia ; (1) Awa salango ni, awa yenda ti ndokua ni, nga na awa sungo ni, ataa kua ti ala ayeke nye wala iri ti ala ayeke nye, nga na awa salango asango ni, (2) azo so asala iri ti ala na ya ti kozo maka ti mbeti na nduzu, awa ziangi asango ni na ndo ti akugbe mbeti, awa kangbingo asango ni, azo ti li ti abongbi so ayeke mu atënë wala ayeke vunga ni (3) azo so asu iri ti ala na ya gbe ti li ti tënë na nduzu, awa ti tandango aye so azo ayeke baa na le, azo ti kango ni na le ti nduzu, nga na awa kango ni ». Na ya ti sura 75 ti ndia so , atene «azo so sura 97 ti mbeti ti fanga ngbanga agbu ala, fade ayeke sala aye ti ngangu na ala ndali ti oko ye so nga na ya ti aye kue»⁹ ;

* Ndia molongo ni 2010/012 ti lango 21 ti nze ti kakawuka ngu 2010, so abaa tënë ti लेकरंगो mbeni ngangu gbanda tere so alingbi luti ngangu na awa nzongo asango na ndo ti gbanda tere nga na asioni ye ti yamene so asala na ndo ti gbanda tere na kodro sese ti Cameroun¹⁰ . Na ya ti sura 43 ti ndia so, atene azo so ayeke mu asango ni fade ala wani ayeke kiri tënë ndali ti asango so alondo na ndo so asango ti lo ayeke da na ndo ti gbanda tere, mbirimbiri tongana asango ni asala sioni na nene ti zo, asala sioni na gbungo li ti zo wala asala sioni na na dutingo ti zo na ya ti lingo ;

* Ndia molongo ni 2015/006 ti lango 20 ti nze ti ngugbe ngu 2015 so afa nzoni lege ti vungango asango na ndo ti gbanda tere na kodro sese ti Cameroun. Na ya ti sura 81 ti ndia so (1) atene «ayeke gboto mê na agbotongo mê so afa tënë ni na ya ti sura 80, zo so, so ayeke na agbakuru ti vungango asango na ya ti kamputa, asango ti lego ti zo, so asala na lege ti masini nga na ambeni aye, so fade mbeni ndokua ti sango so ayeke na gbe ti Eta pepe, amu na lege so be ti lo aye wala be ti lo aye pepe, si lo vunga ni. »¹¹

* Sura 241-1 ti mbeti ti fanga ngbanga na kodro sese ti Cameroun, abaa tongana salango ye ti yamene, tënëngo sioni tënë na tere ti mbeni bongbi ti azo wala na tere ti mbeni mara. Atene «(1) ayeke gboto mê na kanga ti ngu oko ti si na ngu use nga ti futa lamande ti nginza wungo ni 300.000 ti si na 3.000.000 ti nginza so atambula na sese ti Cameroun, na li ti zo so na lege ti

9 <https://mireilletchiako.files.wordpress.com/2015/03/la-loi-de-1990-sur-la-communication-sociale-au-cameroun.pdf>

10 <https://www.afapdp.org/wp-content/uploads/2018/05/Cameroun-Loi-relative-a-la-cybersecurite-et-a-la-cybercriminalite-du-21-de-cembre-2010.pdf>

11 https://www.fratel.org/documents/2011/12/201012-Cameroun-Loi_communications_electroniques-.pdf

agbakuru so lo yeke nani, atene atënë ti kengo zo wala lo pusu azo ti sala sioni na tere ti ambeni zo ndali ti bongbi so ala yeke na ya ni wala ndali ti mara ti ala. » (2) «Tongana wa tènèngö tènè ti kengo zo ni ayeke wakua ti Eta, mbeni kota zo ti fango ye ti poroso, ti ndokua ti vungango asango, ti mbeni bongbi so ayeke na gbe ti Eta pepe wala mbeni bongbi ti da Nzapa, aye so atene tènè ni na ya kozo kamba ti tènè na nduzu kete, fade gbotongo mê ti lo ayeke duti fani use ti aso atene tènè ni »¹².

* Ndia molongo ni 2023/009 ti lango 25 ti nze ti lengoa ngu 2023, so ayeke Mama ndia ti batango amolenge na ndo ti gbanda tere. Na sura 3 ti ndia so, afa nda ti ambupa ti «ayeke mbeni dongo ndia na gere na lege ti gbanda tere, ayeke salango kua nde na ambeni aye ti kua so ayeke sala ka na kua, ti sala sioni so ndia ti kodro ake ni»¹³.

2. Na kodro sese ti Bêafrika

* Na ya ti sura 292, all ti mbeti ti fango ngbanga ti Bêafrika¹⁴, «Akanga lege, na vungango asango na lege ti agbakuru nde nde, ti adengo gaba so ambeni azo wala azo ti sioni be ayeke mbumbuse azo ti kodro wala amolenge ti kodro, ti pusu ala ti londo na bira». Kamba ti tènè 3, atene tènè ti gbotongo mê, tongaso «Awa salango aye so atene tènè na nduzu kete, fade ayeke gboto mê ti ala na kanga ti ngu oku (5) ti si na ngu baleoko (10) nga na ti futa lamande ti nginza so wungo ni asala 500.000 ti si na 10.000.000 ti nginza so ayeke tambula na sese ti Bêafrika. »

* Sura 25 ti ndia molongo ni 05-002 ti lango 22 ti nze ti folondigi ngu 2005, so abaa tènè lege ti tènèngö asango yamba na kodro sese ti Bêafrika¹⁵, ake tènè ti vungango na lege ti agbakuru ti singa atënë so ayeke pusu azo ti duti na sioni be tongaso «Wago singa alingbi ti kpe tere ti lo na asalango ye kue so alingbi ti duti biani wala na mbeni lege nde, mbeni ye so si ayeke sala pasi wala mbeni ye so si abi kamela na le ti amolenge ti kodro so asala ti ala sioni ye pepe, ala so awara akpale ti aye tongaso wala mbeni zo kue so ayeke na ya ti vundu, alingbi ala kpe tere ti ala na lege ti sungo ambeti ti ala wala avungango asango ti ala so ayeke pusu azo na sioni be, tènè ti mara nde nde wala tènè ti da Nzapa ».

* Gere ti kusala na ya kodro ti gboto mê ndali ti pusungo azo na sioni be nga salango asioni ye ti bira.¹⁶

* Ndia molongo ni 2399 (2018) «Ake na kurugo [...], apusungo azo na sioni be nga na salango sioni ye ti bira ti mara nga na ti da Nzapa na kodro sese ti Bêafrika¹⁷»

12 <https://minusca.unmissions.org/sites/default/files/plan20national20pour20la20prevention20de20le20e208099incitation20a20la20haine20et20a20la20violence-2.pdf>

13 <https://www.prc.cm/files/e4/df/69/d0803e347719aa9263eff2afe4c8c158.pdf>

14 <https://www.prc.cm/fr/multimedia/documents/9699-loi-n-2023-007-du-25-07-2023>

15 <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/88116/100661/F1881819351/CAF-88116.pdf>

16 <https://www.hcc-rca.org/wp-content/uploads/2017/06/Ordonnance-No05.002-du-22fev2005-LiberteCommunication-en-RCA.pdf>.

Il est à noter que ce texte vient d'être revu par une loi portant sur la liberté de la communication adoptée le 30 novembre 2020 par l'Assemblée Nationale

17 Dans son paragraphe 22

3. Na kodro sese ti Tchad

Na sura 47 ti ndia molongo ni 029 ti lango 12 ti nze ti kukuru ngu 1994, so abaa tënë ti nzoni lege ti kusala ti andokua sango so atene tënë mbirimbi na ndo ti pusungo azo na sioni be ti mara nde nde nga na atënë ti gbungo koko ti sioni ye ti bira tongaso «vungango asango na tere ti mbeni bongbi ti azo so atene tënë ti ala na sura 45 (*) ti ndia so pepe, si ala yeke mbeni mara, so ayeke gba kodro kumanda ti ala wala da Nzapa ti ala, fade ayeke gboto me ti wa vungango sango so na kanga ti ngu oko (1) ti si na ngu ota (3) nga na ti futa lamande so wungo ti nginza ni alondo na 100.000 ti si na 500.000, tongana sango so ayeke ti pusu azo na sioni be wala ti salango sioni ye ti bira na popo ti azo »¹⁸.

TËNË IV : AMBENI AGBAKURU TI NDIA TI TIRINGO BIRA NA ATËNË TI KENGO ZO NA YA TI DUNIA

1. Na akodro sese ti Amerika, kozo tënë ti Mama ndia ti amerika atene «Fade Bongbi ti awa badalezo ayeke lu mbeni ti ndia so anduu mbeni ndokusala, wala ti kanga lege na mbeni da Nzapa ti sala kusala ti lo yamba, wala ti kiri na gbeni kete ndia ti tënëngo tënë wala ti awago singa pepe », mbeni ndia ayeke da so alingbi ti tiri bira mbirimbi na asalango ye ti yamene ti sioni be.

2. Na kodro sese ti Afrika ti mbanga, ndia 4 ti ngu 2000 ti dutingo legeoko nga gbotongo mê na ndo tënë ti kangbi so ayeke na lege ni pepe, ayeke duti mbirimbi tongana «zo oko alingbi ti vunga, ti tokua, ti mu maboko wala ti kangbi ambeni atënë so alingbi ti sala sioni na zo wala ti pusu zo ti sala sioni na mba ti lo, ti sala si tënë ti ke ague na nduzu wala ti pusu ti ke amba ti ala».

3. Na kodro sese ti Allemagne, pusungo azo na sioni be na tere ti mbeni kete bongbi ti azo, ayeke na gbotongo mê nga na kanga so ahon ngu oku (5) pepe.

4. Na kodro sese ti Australie, ndia ayeke tiri bira na tënë ti kangbi ti mara ti ngu 1975, ake tënëngo tënë ti kengo zo : «ayeke na lege ni pepe, ti tene mbeni zo na asalango aye ti lo azonga, ti bikamela, ti ziaka na be, wala ti bimbeto na be ti mbeni zo wala mbeni bongbi ti azo, tongana salango ye ni aluti na ndo tënë ti mara, ti nzoroko ti poro tere wala ti kodro ti akotara ti mbeni zo wala mbeni bongbi ti azo ».

5. Na kodro sese ti Brésil, tënë ti mara nga na ambeni atënë ti kengo zo so aluti na ndo tënë ti mara ayeke aye ti yamene so ayeke na ya ti Mama ndia

¹⁸ <https://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/arch/tch/Tchad2994.pdf>

ti kodro pepe.

6. Na kodro sese ti Canada, ti pusu azo na sioni be na tere ti «ambeni abongbi ti azo so ahinga ni» ayeke ye so ndia ake ni na ya ti Mbeti ti fango ngbanga ti yamene na kanga ti ngu use (2) ti si na ngu baleoko na usio (14). Mbeni bongbi ti azo so ahinga ayeke so «zo kue ti kodro so alingbi ti hinga lo na nzoroko ti poro tere ti lo, mara ti lo, da Nzapa ti lo, ndo so akotara ti lo alondo da aga wala na sorongo lege ti salango lisoro ti kubu ti lo ».

7. Na kodro sese ti Danemark, afa nda ti tènè ti kengo zo, tongana «amara ti atènè kue pulele so asala sioni ye na zo, ti he zo wala ti mbumbusengo mbeni bongbi ti azo ndali ti mara ti ala, ti nzoroko ti poro tere ti ala, ti ndo so ala londo da aga wala ndo ti ala na ya ti kodro, ti mango na be ti ala wala sorongo lege ti salango lisoro ti kubu ti ala ». Ndia ake tènè ti atènè ti kengo zo.

8. Na kodro sese ti Finlande na ti Suède, ake tènèngo atènè ti kengo zo nga si ala mu anda ti ambupa so tongana ti kodro sese ti Denmark.

9. Na kodro sese ti France, ndia ti lango 9 ti nze ti lengoa ngu 2019, na tere ti atènè ti sioni be na ndo ti gbanda tere azia na sese mbeni ngobo ti fango tènè ni : aplateforme so atènè so ayeke tene na ndo ni «ayeke aye so ndia ake ni», tongana afa tènè ni awe, alingbi azi ni na ya ti angbonga 24 so ayeke ga na peko ni. Tongana awa ni ake ti mu maboko, aplateforme so aye ni abaa ala, ayeke futa lamande ti nginza so wungo ni ayeke 4% ti nginza so ndokua ni ayeke sala na kua na ya ti dunia mobimba.

10. Na kodro sese ti Irlande, ndia ti tènèngo tènè yamba ayeke ye so Mama ndia ti kodro ayeke bata ni, na mbage, ndia so ayeke ndali pusungo azo na sioni be, ake «atènè ti bingo mbeto na be ti zo, ti sioni wala ti zonga nga so alingbi ti pusu azo na sioni be na tere ti mbeni bongbi ti azo ndali ti mara ti ala, ti nzoroko ti poro tere ti ala, ndali ti kodro ti ala, ndali ti da Nzapa ti ala, ndali ti akotara ti ala, wala sorongo lege ti salango lisoro ti kubu ti ala ».

11. Na kodro sese ti Islande, mbeni tiringo bira na tènè ti kengo zo ayeke da.

12. Na kodro sese ti Nouvelle-Zélande, ake atènè ti kengo zo na lutingo na ndo ti Human Rights Act ti ngu 1993.

13. Na kodro sese ti Norvège, ake atènè ti kengo zo so si afa anda ti ambupa ni tongaso «atènèngo tènè pulele so asala sioni ye na zo, wala ti he zo wala so pusu zo na sioni be, na salango aye ti ngangu na zo wala ti mbumbuse zo ndali ti nzoroko ti poro tere ti lo, ndali ti akotara ti lo, ndali ti da Nzapa ti lo, wala ndali ti sorongo lege ti salango lisoro ti kubu ti lo ».

14. Na kodro sese ti Royaume Uni, ayeke na ndia na ya ti Public Order Act ti ngu 1986, so ake tènèngo tènè ti sioni be ndali ti mara. Mbeti ti Racial and Religious Hatred Act ti ngu 2006, azia mbeni tènè na ndo ti tènè ti Public Order Act na kengo atènè ti sioni be ti da Nzapa nga, na ngu 2008, ake atènè ti sioni be ndali ti sorongo lege ti salango lisoro ti kubu ti zo.

15. Na kodro sese ti Serbi, agboto mê na ngu 10 ti kanga ti azo so ayeke awa tènèngo atènè ti kengo zo ndali ti atènè ti mara nde nde wala ti da Nzapa.

16. Na kodro sese ti Suisse, Gango na tènè ti kangbi na popo ti azo wala na ya ti abongbi ti azo ndali ti mara ti ala, ayeke wara gbotongo mê na kanga so ahon ngu ota pepe wala ti futa lamande

KOTA LI TI TËNË V :
BIANGO YA TI TËNË TI TIRI BIRA NGANGU
NA ATËNË TI KENGU ZO

Agbakuru ti kamputa nga na agbakuru ti asanga na popo ti azo ayeke sala kua ngangu mingi na lege ti tiringo bira na atënë ti kengo zo na lege ti asango, ti fango nda ti tënë ni na azo, fango ye nga na lege ti warango asango.

Angobo nga na agere ti kua ti Bendo ti Gigi ti tiringo bira na atënë ti kengo zo ti mu lege ti tene na tiringo bira na atënë ti kengo zo na ndo ti gbanda tere, ti mu na awa salango aye na agbakuru ti kamputa, agbakuru so alingbi na ndia ti agbakuru ti kamputa, si ala lingbi ti hinga ti gue ti gi aye na ndo ti gbanda tere, aye so agbu be ti zo nga nengo ti zo so ayeke gi aye ni so, alingbi ala hinga na nga si ala lingbi ti kanga lege na asango so ayeke taa tënë pepe, wala asango so alingbi kue pepe, asioni atënë so abaa atene ayeke sala nzoni na azo kue nga na atënë ti ngangu, nga na agbungo li so alondo na ya ti mango tere ti ambeni azo.

Alingbi ahinga kangbi so ayeke na popo ti asango so ayeke taa tënë pepe nga na asango so alingbi kue pepe. asango so ayeke taa tënë pepe, ayeke aye so zo alekere ni wala vungango asango so ayeke gi vene, ti hon na azo kiri kiri, ti handa ala, ti sala ye senge senge wala ti buba gigi ti mbeni zo, ti mbeni bongbi ti azo, ti mbeni ndokua wala ti Eta. Adu ka ti asango so alingbi kue pepe, ayeke asango so ayeke gi vene, alekere ni pepe wala avunga ni ti buba gigi ti mbeni zo pepe. Ayeke wara ka asango so alingbi kue pepe na ya ti asango so zo awara si lo gi nda ni nzoni wala si ayeda atene asango ni ayeke taa tënë kozo ti tene lo vunga ni pepe. Zo ayeke kangbi asango so ayeke vene ngbanga ti so lo wara ni, si lo yeda biani atene ayeke taa tënë.

UNESCO afa ti lo angobo nga na tënëngo tënë na azo ti manda ye na ndo ti aye ti sango nga na hingango lege ti asango nzoni na ndo ti gbanda tere (MIL). UNESCO aluti mbirimбири na ndo ti hingango asango so alingbi kue pepe kozo ni alondo ti tiri bira na vungango ni, mbirimбири kangbingo ni na ndo ti gband tere. Ti hinga asango so alingbi pepe, alingbi:

- Ahinga andia ti zo, mbirimбири ndia ti tënëngo tënë yamba, ngbanga ti so fango andia ti zo na mbeni zo ayeke mbeni gbakuru so ayeke na ngangu ti tiri bira na atënë ti kengo zo, mbirimбири na ndo ti gbanda tere ;

- Ahinga sango, aye ti asango nga na nzoni lege ti salango kua ti wago singa nga na aye so lo yeke sala ;

- Ahinga kangbingo sango na ndo ti gbanda tere, mbirimбири kangbingo asango na ndo ti gbanda tere ayeke sala nye nga tongana nye laa ayeke wara ye na ya ti konomi ti gbanda tere ;

- Ahinga mbeni aye na ndo ti kamputa, ti salango ye na angobo ti salango na afini kode na agbakuru ti sango, ti hinga lege so zo alingbi ti pasura akota li ti tënë, alimon nga na alimon ti le, ti fa mbeni tënë mbirimбири tongaso ;

- Ahinga « konomi ti kpingba le », wala tongana nye laa awa sungo asango na ndo ti gbanda tere ayeke mu ngoi ti ala ti suu akota li ti tënë «kode ti sungo asango, mbeni limon ti le so kota li ti tënë ni wala atënë ti ya ni ahondo ni» nga na alimon so ayeke handa azo ti gboto le azo so ayeke gue na ndo ti gbanda tere nga ti sala si nginza ti kangbingo asango na ndo ti gbanda tere ali ;

- Ahinga ndia ti dutingo ti zo na lingo nga na bongbi ti azo na aye ti kodro ti ala na ndo oko nga na ti hinga lege so asango ayeke sala ye na iri ti zo sango ayeke na ndo ti lo nga na lege so aye ti gbanda tere so azo ayeke wara na asango ague na nduzu.

UNESCO ahunda na azo so ayeke zia asango na ndo ti gbanda tere nga na azo so ayek sala na ye ti ke asango so ayeke na atënë ti kengo zo na yani, mbirimbiri na ndo so azo ayeke da gbani tongana FaceBook, Twiter wala ambeni so ayeke yapu vungango sango na ndo ti zo na popo ti azo na ndo ti gbanda tere.

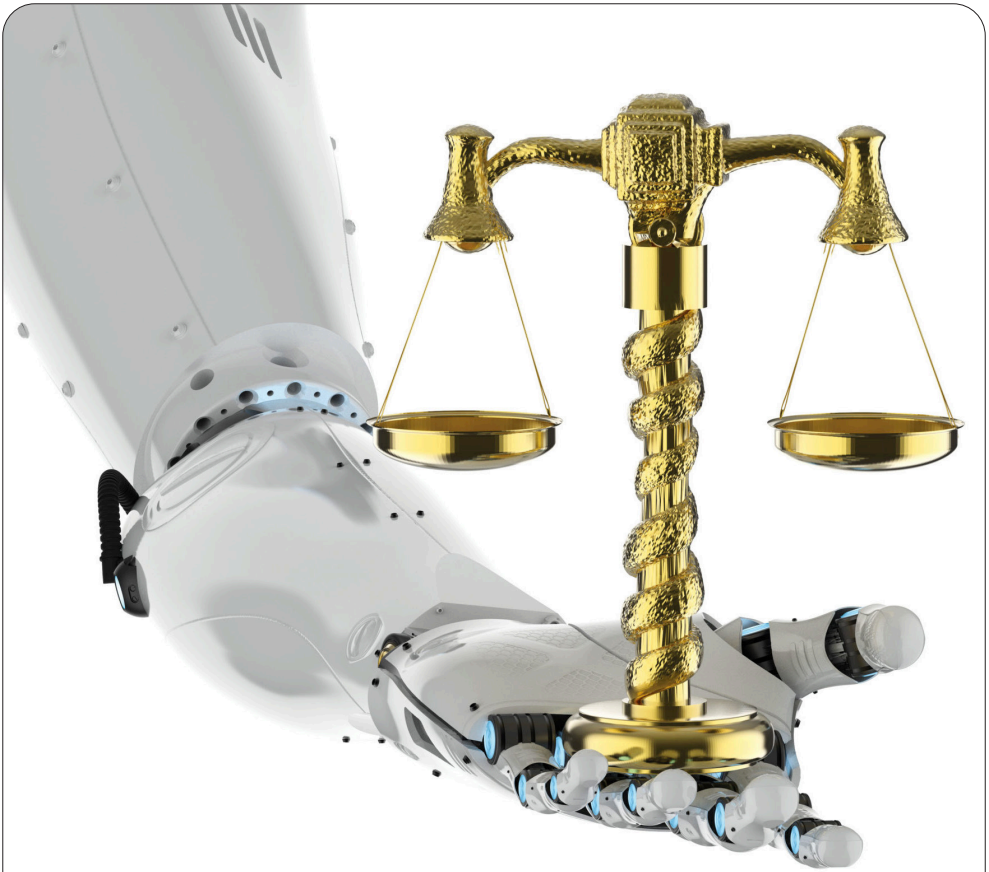
Ndokua ti ngbanga ti kodro atonda ti gbuli na ndo ti hinga awa salango asango ti sioni be nga na awa ziangi ni na ndo ti gbanda tere nga na azo ti gbe ti akota zo so awara mungo yanga so amu lege na awa ziangi asango na ndo ti gbanda tere, ti ke biani lege ti warango «agbakuru ti sioni be» nga mbirimbiri aye so airi ni «agbakuru so ndia ake tënë ni wala agbakuru ayeke sala sioni na zo». Andia atonda ni awe ti faa ngbanga ti yamene na ndo ti sioni wala ti lu andia na tere ti asenge azo so si ague na mbeni ndo so ake ti tene senge zo ague da na ndo ti gbanda tere.

Andokua so ayeke na gbe ti Eta pepe, atonda ti lekere aye ti kua ti ndo ti kamputa so ayeke mu maboko ti rokoto ya ti atënë nga na ti zia ni nde nde wala ti gi lege ti hinga awa lekerengo asango ti atënë ti kengo zo wala awa kangbingo ni na ndo ti gbanda tere, na lege ti zingo ando na ndo ti gbanda tere wala ambeni alege so awa salango aye na ndo ti gbanda tere alingbi ti mu peko ti ambeni salango aye ti awa ziangi asango na ndo ti gbanda tere wala awa salango ye nde na ye so ndia ahunda. Mingi ti awa ziangi asango na ndo ti gbanda tere, alekere wala ala mu mbeni kode ti salango ye wala andia ti ke ziangi asango so ndia ake ti tene avunga ni wala asango so ayeke sala sioni na zo nga si ala yeke zi ni yamba gi na ngoi so asango ni asi na ya ti ando ti ndo ti gbanda tere ti ala.

USE MBAGE TI TËNË :

BATANGO TERE NA BATANGO ASANGO TI
MBETI NGA NA NDO TI GBANDA TERE, TI
AMASEKA WALI NA AMASEKA KOLI NGA
NA AWALI SO AYEKE TIRI NDALI TI ANDIA
TIZO NA AKODRO SESE TI BETIAFRIKA NA
POPO TI AKPALE NGA NA SALANGO AYE TI
NDIMA NA TERE TI ZO

KOTA LITI T ĚNĚ I :

**NGANGU TI NDIA TI BATANGO TERE NA TI
BATANGO ASANGO TI AMASEKA KOLI NA TI
WALI NA NDO TI GBANDA TERE, SO AYEKE
TIRI NDALI TI ANDIA TI ZO NA YA TI ATĚNĚ TI
KENGO ZO NGA NA SALANGO YE NA NDARA
TI KAMPUTA**

NDURU TËNË

Lingbingo tere na popo ti koli na wali nga na zingo biani biani amara ti akngbi nde nde so ayeke sala na tere ti wali nga na andia ti amolenge, ayeke akota akamba ti tënë na ya ti andia ti zo nga si ayeke aye ti ngere ngangu na Bendo ti Gigi nga na Bongbi azo ti afrika ti andia ti zo nga na ti amolenge ti kodro. Kanda, na ndo kue nga na ya ti gigi ti zo, awali, amaseka nga na amolenge angba ti duti azo ado andia ti ala na gere, nga salango ye na lege ti andia so ayeke ka ye so alingbi na ya ti asewa so akoli ayeke na kumandema na ndo ni.

Na ya ti dunia, akangbi angba mingi, ayeke aye so awali na amaseka ayeke baa pasi na maboko ni lakue, nga na afini salango ti ti kangbi na tere ti ala lakue. Awali na amaseka ayeke wara amara ti kangbi nde nde, mbirimbiri aye so aluti na ndo wungo ti ngu ti zo, kodro ti akotara ti zo, kodro ti zo, da Nzapa ti zo, seni ti zo, dutingo ti zo na ya ti sewa, aye so zo amanda, zo ni ayeke wanze wala konomi ti zo. Na amara ti aye ti kangbi so, salango ye na ndara ti kamputa aga na ndoni, so aga mbeni ye so ayeke taa mbeto na maïngo ti amaseka wali na amaseka koli nga na awali (ti akete kodro nga na ti agbata) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo.

Agba ti amara ti kangbi nde nde so ayeke du tere, ayeke nzoni aHINGA ni kue si amu ni ti gbu li nga ti hinga tongana nye si alingbi ti tiri bira ngangu na tënë ti kangbi so awali na amaseka ayeke baa pasi na maboko ni.

Bendo ti Gigi nga na Bêoko ti Afrika na lege ti Bongbi ti Afrika ti aNdia ti Zo na aMolenge (CADHP) azia na sese agbakuru ti ndia so ayeke ti bata kue (bata tere nga na ndo ti gbanda) amaseka nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo nga na awago singa, mbirimbiri na ngoi so atënë ti kengo zo na sioni be nga na salango kua na andara ti kamputa ague na nduzu.

TËNË I : FINI HINGANGO ANDIA TI AMASEKA WALI NA AMASEKA KOLI NGA NA AWALI

Andia ti amaseka wali na amaseka koli nga na awali, so hingango ni ayeke, yeke yeke, ayeke andia ti asiwili nga na ti poroso legeoko na :

- Ndia ti so amu lege na awali ti soro akota zo ti kodro ;
- Kiringo na gbeni ngu ti amaseka na ngoi ti sorongo akota azo ti kodro;
- Ndia ti tene asoro awali nga na amaseka na ndo ti mbeni bongbi ;

- Ndia ti awali na amaseka wali ti tene azia asala lisoro ti kubu na ala na ngangu pepe nga na ambeni asioni aye so abaa tënë ti koli na wali;
- Ndia ti londongo nga na dutingo ni na ya ti kiringo na siriri ;
- Ndia tënë ti asango yamba, tënëgo tënë yamba nga na ti tambula yamba.

Ayeke nga andia ti akonomi, ti azo nga na aye ti kodro tongana :

- Ndia ti wali ti wara mbeti ti mungo zo na kua na legeni ;
- Ndia ti wara kua so ayeke futa ;
- Ndia ti wala nginza ti nda ti nze legeoko ;
- Ndia ti mandango ye ;
- Ndia ti dutingo na ye ;
- Ndia ti wali ti hinga ye na ndo ti dungo nga na ti mu ni na maboko ;
- Ti ke tënë ti fango seleka na kete amolege wali so ngu ti ala ade ti lingbi pepe wala fango seleka na amaseka wali na ngangu ;
- Ndia ti amolenge ti batango ala na tere ti salango aye ti sioni, salango aye ti ngangu nga na ti zia ala ti sala mbeni ye ti wara faida da ;
- Ti ke ziango amolenge na ya ti kua wala ti ala na ya ti aturugu kpale ;
- Ndia ti amaseka nga na ti awali ti tene ala duti nga ti mu maboko na ya ti akusala ti fango ye nga na lekerengo akpale, siriri nga na seduti.

TËNË II : TAA BATANGO ANDIA TI AWALI NGA NA AMASEKA NA YA TI AKODRO TI BÊ TI AFRIKA

Na ya ti akodro ti bê ti Afrika, awali na amaseka ayeke na ndia so ayeke bata andia ti ala. Tongaso, gba ti agbakuru ti ndia laa ayeke sala na kua, mbirimбири mama ndia ti kodro, na ndokua ti awabada lezo nga na ndokua ti ndia.

A. Ambeti mama ndia ti kodro so ayeke bata amaseka nga na awali na ya ti akodro ti Bê ti Afrika

Ambeti ti mama ndia ti agba kodro ti Bê ti Afrika ayeke zia mbirimбири na ya ti akozo li tënë ti ala andia ti awali nga na ti amaseka so agbakuru ti dunia laa ayeke bata ala.

1. Na kodro sese ti Cameroun :

Mama ndia ti Cameroun ti ngu 1996 atene : «Azo kue ayeke legeoko na lege ti ndia nga na akua ti molenge ti kodro. Eta ayeke mu na amolenge ti kodro

kue aye so alingbi ndali ti maïngo ti ala ». Na peko ni, kozo li tènè so afa andia kue ayeke ti akoli na awali nga na amaseka. Andia so ayeke andia ti asiwili, ti poroso, ti azo, ti konomi nga na aye ti kodro. Salango kua ti andia so ayeke na ndo ti amolenge ti kodro, si kangbi ti mara, ti da Nzapa, wala ti kali wala wali ayeke da pepe. Mama ndia ti kodro so atene «Alingbi azo ti kodro abata awali, amaseka, azo so ngu ti ala ahon mingi nga na azo so mbeni ye ti tere ti ala akui. »

2. Na kodro sese ti Gabon :

Mama ndia ti kodro sese ti Gabon ti lango 26 ti nze ti mbango ngu 1991, so akiri abian ya ni na lango 19 ti nze ti kukuru ng 2003, atene «Kodro sese ti gabon ahinga nga ti bata andia ti maïngo nga na ti Zo so alingbi ti lu, so atengbi angangu ti amolenge ti kodro ». Legeoko na Mama ndia ti kodro ti Cameroun, azo ti Gabon nga legeoko, ahinga salango kua ti andia ti awali nga na andia ti akoli. Tapande ni ayeke kpengo andia ti tiringo bira wala tènè ti lingo ti mbeti wala ti asango.

3. Na kodro sese ti Congo :

Mama ndia ti Congo, so asoro ni na lege ti référendum ti lango 25 ti nze ti gberere ngu 2015, ague yongoro na ndo tènè batango awali nga na amaseka wali. Mama ndia so atene «Ndia ti wali ayeke lege oko na ndia ti koli ». Ayeke mbeni guengo na li ni so ayeke ngangu mingi ndali ti batango nga na seduti ti amaseka wali na amaseka koli nga na awali.

4. Na kodro sese ti Guinée Équatoriale :

Batango awali nga na amaseka wali ayeke mbeni ye ti ndia so ayeke da na kodro ti Guinée Equatoriale. Sura 13, kamba ti tènè c) ti Mama ndia ti lango 17 ti nze ti nyenye ngu 1995, atene «Wali, ataa lo yeke tongana nye, lo yeke na oko ndia nga na lege ti warango ye tongana akoli, na ya ti aye gigi ti lo kue, ti Eta nga na ya ti aye so ayeke na gbe ti Eta pepe nga na sewa, poroso, konomi, azo ti kodro nga na aye ti kodro ».

5. Na kodro sese ti Tchad :

Fini mama ndia ti kodro ti Tchad so asoro ni na lege ti référendum ti lango 17 ti nze ti kakawuka ngu 2003 amu sura 13 ti mama ndia ti lango 14 ti nze ti kakawuka ngu 2020 atene «Amolenge ti kodro ti Tchad ti wali nga na ti koli ayeke na andia legeoko nga na salango aye ndali ti kodro. Ala yeke lege oko na lege ti ndia ».

Na mbage, sura 14 ni atene «Eta amu na azo kue dutingo legeoko na lege ti ndia, si kangbi aduti da pepe ndali ti ndo zo ni aga da, ndali ti mara, ngbanga ti tènè ti wali wala koli, ndali ti da Nzapa, ndali ti tènè ti be ti zo wala dutingo ti zo na ya kodro. Ndia amu na lo lege ti bembendo mbirimбири hunzi amara ti kangbi nde nde kue so ayeke sala na wali nga gbu tènè ti batango andia ti lo na ya ti aye kue ti dutingo ti lo yi lingo wala pulele. »

6. Kodro sese ti Bêafrika

Mama ndia ti kodro sese ti Bêafrika, so asoro ni na ngoi ti référendum ti lango 30 ti nze ti lengoa ngu 2023 nga si avunga ni na lango 30 ti nze ti kukuru ng 2023, atene na ya ti sura 5 atene «Ndia ayeke tiri bira ndali ti tene wali na koli alingbi duti na ndia legeoko na ya ti aye kue », nga na lege ti sura 6, «Batango wali na molenge na tere ti asalango ye ngangu nga na kpale ti seduti [...] ayeke ye so Eta ayeke sala ni lakue nga na atanga ti abongbi nde na ya ti kodro ».

7. Na kodro sese ti RDC :

Mama ndia ti RDC ti lango 18 ti nze ti fulondigi ngu 2006, na ya ti kozo li ti tënë atene «Gango na dutingo oko [kodro ti RDC] nga na tënë ti andia ti zo na dunia mobimba, nga na Mama ndia ti Afrika ti andia ti zo nga na amolenge ti kodro, na amungo yanga ti Bendo ti Gigi na ndo ti andia ti molenge nga na ndo ti andia ti wali, mbirimбири na ndo ti gbungo li ti gango oko na ya ti akua ti koli wali na ya ti ando kua ti kodro nga na agbakuru ti dunia mobimba so abaa tënë ti batango nga na vungango asango ti andia ti zo ».

Sura 14 atene «Angangu ti kodro ayeke bembe ndo na ndo ti zi biani biani amara ti kangbi nde na tere ti wali nga ti gbu tënë ti batango wali na maboko nga na na tënë ti andia ti wali. Angangu so amu aye kue, mbirimбири na ya ti aye ti siwili, poroso, konomi, azo ti kodro nga na aye ti kodro, na ayeke sala ye kue nga ti wara lege kue so alingbi ti mu maïngo ni na ya ti ye kue nga ti zia wali na ya ti akusala ti maïngo na ya ti kodro. Ala yeke mu ambeni lege ti tiri bira na amara ti asioni ye so asala na tere ti awali popo ti azo pulele wala na ya ti dutingo ti lo ti lingo. Wali ayeke na ndia ti tene abaa nga lo legeoko na atanga ti azo kue na ya andokua ti kodro, ti akete kodro. Eta ayeda ti salango ye kue wala salango kua legeoko ti koli wali na ya ti andokua ».

Atënë kue ti Mama ndia so ayeke na nduzu, ayeke bata andia ti awali nga na ti amaseka. Ndali ni, dongo na gere andia so ayeke ga na gbotongo mê ti kota wa fango ngbanga so alingbi.

Ndia ti batango awali nga na amaseka so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo ayeke nga na ya ti ambeti so ayeke na ya ti Mama ndia ti kodro pepe.

B. Ambeti so ayeke na gbe ti Mama ndia ti kodro ti batango awali nga na amaseka na ya ti akodro sese ti bê ti Afrika

1. Na kodro sese ti Cameroun

Agba ti ambeti ayeke da so mu lege ti sala kusala so. Na molongo ti ambeti so, ambeni ambeti ayeke da so abaa ye kue nga na ambeti so abaa gi tënë ti mbeni ye.

Ambeti so abaa ye kue, ayeke tokua aye na ya ti Mbeti ti fango ngbanga, Mbeti so abaa tënë ti asiwili nga na Mbeti baa tënë ti kua.

Mbeti ti fango ngbanga, na ya ti asura 340, 349 nga na 350, akanga lege ti salango aye ti sioni na tere wala na ya ti li ti molenge.

Adu ka wali, sura 338 ti Mbeti ti fango ngbanga atene: «Ayeke gboto mê na kanga ti ngu 5 ti si an ngu 10 nga na futango lamande ti nginza so alondo na 100.000 ti si na 2.000.000, zo so na lege ti salango ye ti sioni na tere ti wali so ayeke na ngo wala na tere ti molenge so ayeke du lo, ti gi yanga, ataa aso alondo na be ti zo wani pepe, kua wala mbeni ye so atia molenge ni ».

Mbeti so abaa tënë ti asiwili akanga lege ti salango ye ti ngangu na molenge (asura 203, 355, 371 nga na 387).

Mbeti so abaa tënë ti kua so asala na langa 14 ti nze ti kukuru ngu 1992, ake tënë ti salango kua na ngangu wala lutingo na peko ti zo ti sala kua (sura 2, al 3) nga ake biani biani tënë ti mungo molenge so ngu lo ayeke na gbe ngu 14 nga na ziangi amolege na tere ti kua so ayeke sioni wala so ahondo ti ngangu ti ala (asura 86 na 87). Na ya ti Mbeti so abaa tënë ti kua, tënë ti gbongo mê ti azo so ayeke sala aye so ndia ake ni (sura 167).

2. Na kodro sese ti Tchad :

Molongo ti ndia 2017-01 ti langa 8 ti nze ti bilawu ngu 2017 ti ya ti Mbeti ti fango ngbanga ayeke bata andia ti wali na amolenge, mbirimbi na ya ti asura 357 nga na 367.

Mbeti so abaa tënë ti kua, na ya sura 52, ake tënë ti mungo molenge na ya ti ambeni akua kozo ti tene lo lingbi ngu 14.

Molongo ti ndia 006/PR/2002 ti langa 15 ti nze ti ngugbe ngu 2002 atene tënë ti seni ti dungo atene tënë na ya ti sura 9 atene «Zo kue ayeke na ndia ti tene asala aye ti ngangu wala ti sala aye ti sioni, ti sala aye ti anyama, wala bubango tere ti zo kue nga na ye ti tere ti zo so ayeke sala ti tene lo du molenge, pepe. Amara ti asioni ye kue tongana wali so afa mbeni mbage ti ye ti tere ti lo ti wali (MGF), fango seleka na molenge wali so ade ngi ti lo alingbi pepe wala fango seleka na wali na ngangu, salango aye ti asioni ti da, nga na akua ti salango lisoro ti kubu na zo, ndia ake tënë ti aye so kue ».

3. Na kodro sese ti Bêafrika :

Alingbi ti diko :

- Molongo ti ndia 20.016 ti langa 15 ti nze ti fondo ngu 2020 ti Mbeti so abaa tënë ti batango molenge na kodro sese ti Bêafrika ;

- Molongo ti ndia 10.001 ti langa 16 ti nze ti nyenye ngu 2010 ti Mbeti ti fango ngbanga na kodro sese ti Bêafrika ;

- Molongo ti ndia 06.032 ti nze ti kakawuka ngu 2006, so abaa tënë ti batango wali na tere ti salango aye ti sioni na kodro sese ti Bêafrika ;

- Molongo ndia 06.005 ti lango 20 ti nze ti fondo ngu 2006, so abaa tënë ti dungo atene na ya ti sura 16 atene «Ndia amu lege na zo kue ti tene asala aye ti ngangu, wala aye ti sioni, salango aye ti nyama wala ti buba aye ti tere ti lo kue pepe, mbirimбири aye ti dungo ».

- Mungo yanga molongo ni 20.077 ti lango 13 ti nze ti mbango ngu 2020, so azia na sese Bongbi ti Kodro ti Tiringo bira na tënë ti kango azo na kodro sese ti Bêafrika nga na mbeni ngobo ti kua ti salango ni (2022-23) ;

Alingbi ti tene, nzala ti salango aye ni ayeke na be ti akota ti akodro ti bê ti Afrika kue, mbirimбири kodro sese ti Bêafrika, kodro sese ti Tchad, kodro sese ti Cameroun, ti bata azo so ayeke na kpale, mbirimбири tongana wali na amaseka (amaseka wali na amaseka koli).

Na tere ti agbakuru ti ndia ti kodro so abaa tënë ti batango amaseka na awali so ayeke ti tiri bira ndali ti andia ti zo, ambeni agbakuru ayeke da na ya ti agbâ kodro so ayeke sala gi oko kua so.

TËNË III :

BATANGO AMASEKA NGA NA AWALI SO AYEKE TI BIRA NA ANDIA TI ZO NA YA TI AGBA KODRO

Bongbi ti Bêoko ti Afrika, na lege ti Bongbi ti Afrika ti andia ti Zo nga na ti aMolenge ti kodro (CAHP), asoro agba ti andia na ndo ti salango tënë ti andia ti zo kue nga na batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo, awago singa, nga na azo so alondo ti mu maboko. Alingbi ti zi ya ni na amama ndia, andia nde nde, angbobo nga na alege ti salango ye.

Na popo ti amama ndia, alingbi ti diko :

a) Mama ndia ti Afrika ti andia ti zo nga na ti amolenge ti kodro ti lango 27 ti nze ti fondo ngu 1981, so ato ando nda ti sala na kua na lango 28 ti nze ti ngberere ngu 1986, mbirimбири na ya ti asura 2, 4, 6, 9(2) nga na 18(3)¹⁹ ;

¹⁹ https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011_-_african_charter_on_human_and_peoples_rights_f.pdf

<https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/10/12-CHARTE-AFRICAINE-DES-DROITS-ET-DU-BIEN-ETRE-DE-LEN-FANT.pdf>

https://au.int/sites/default/files/treaties/7789-treaty-0033_-_african_youth_charter_f.pdf

https://au.int/sites/default/files/treaties/37077-treaty-0027_-_protocol_to_the_african_charter_on_human_and_peoples_rights_on_the_rights_of_women_in_africa_f.pdf

b) Mama ndia ti Afrika ti andia nga na nzoni duti ti molenge ti lango 1 ti nze ti lengoa ngu 1990 so ato ando ti sala na kua na lango 28 ti nze ti nabanduru ngu 1999, mbirimiri na ya ti asura 3, 4, 7, 8 nga na 10 ;

c) Mama ndia ti Afrika ti amaseka na lango 2 ti nze ti lengoa ngu 2006 , ayeke bata nga si azi lege nganganga ndo ti kpengo andia ti amaseka wali na ya ti asura 4 nga na 6 ;

d) Bango lege ti kua ti Muputo (Batanga lege ti kua na Mama ndia ti Afrika ti andia ti zo nga na amolenge ti kodro, so abaa tënë ti andia ti wali) ti lango 11 ti nze ti lengoa ngu 2003 .

Na popo ti andia so ayeke bata awa tiringo bira ndali ti andia ti zo, alingbi ti diko :

a) Ndia ti kodro sese ti Kigali ti ngu 2003 nga na aGere ti kua ti Grand-Baie (Ile Maurice) ti lango 16 ti nze ti ngugbe1999 .

b) Ndia ti angobo ti tënëngö tënë yamba na Afrika, ti ngu 2002 (Ndia ti kodro ti Banjul, na ti Gambie).

c) Mungo yanga na ya ti tondo ti aWali so ayeke tiri bira ndali ti aNdia ti Zo ti Bongbi ti Afrika ti aNdia ti Zo nga na aMolenge ti kodro (CAHP) .

Kozo ndia ni ahinga na ya ti a akamba ti tënë 8 atene dongo na gere andia ti zo na Afrika, ayeke ndali ti so akpe ndia ti ambeti sango nga na ti abongbi pepe. Akamba ti tënë 6, 19 nga na 21 aye gi da na ngangu ti singa nga na atiringo bira ndali ti andia ti zo pepe, airi aEta nde nde alondo na kusala ti batango zo.

Adu ti use ndia ti (Banjul), amu kozo ni na ya ti ye kue, tënë ti angobo na ndo ti ndia ti tënëngö tënë yamba nga na lege ti warango asango na Afrika.

Mungo yanga ti CAHP na ndo ti batango awali so ayeke tiri bira ndali ti aNdia ti Zo (FDDH) ayeke mbirimiri.

Na ndo tënë ti batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na lege ti tënëngö tënë yamba, agba ti angobo ti ndia so angoro ni :

N°	ANGOBO	YE SO ANGOBO AYEKE FA LEGE NA NI
1	Ngobo 2	Abongbi ya ti fango bibe yamba, batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo
2	Ngobo 19	Batango awago singa nga na ambeni awakodekua ti aye ti singa
3	Ngobo 20	Seduti ti awago singa nga na ambeni awakodekua ti aye ti singa
4	Ngobo 21	Batango iri
5	Ngobo 40	Batango dutingo na lingo
6	Ngobo 41	Bantango asango ti zo wani
7	Principe 42	Interdiction de la surveillance des communications

Ndia ti batango asango wani, ayeke mbeni ye so afa taa limon ti kua ti batango awa tiring bira ndali ti andia ti zo, ti awago singa, nga na ambeni azo so alondo ti mu maboko. Ndia ayeke mbeni mbage ti nzoni lege tis alango ye na lege ti andia na lege ti lungu peko ti zo pepe, nay a ti sura 9 Bongbi ti Afrika asala.

Apialo ti andia ti CAHP ayeke gi atanga ni kue pepe. Na popo ti ala, alingbi ti diko :

a) Pialo ti ndia 69 so abaa tënë ti batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na Afrika na ngu 2004²⁰ . Pialo ti ndia so ayeke na kpoto use na mbage, ti luti nganganga na ndo ti ngangu ti mungo maboko ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo, na tënëngo tënë ti andia ti zo, senda alezo, nga na ndia kozo ti aye kue na Afrika, nga na mbage, ti hunda na aEta so ayeke oko ti bongbi ni ti sala kue ndali ti batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo nga na ti zia lakue na ya ti atondo ti ala asango na ndo angobo so azia na sese ti batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo nga ti hunda na ambeni aEta so ayeke na ya ti bongbi so ti zia na ya ti agere kusala ti ala tënë ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo ;

b) Pialo ti ndia molongo ni 104 na ndo ti tënë ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na Afrika na ngo 2007²¹ ;

c) Ndia molongo ni 275 na ndo tënë ti batango tere ndali ti asalango ye ti sioni nga na ambeni dongo na gere andia ti zo na ndo ti aye so ahinga lo na ni wala ndali ti sorongo lege ti salango lisoro ti kubu ti lo wala ambeni 2014²² .

d) Ndia molongo ni 336 na ndo ti alege ti batango nga na salango tënë ti kua so awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na Afrika 2016²³

e) Ndia molongo ni 362 na ndo ti ndia ti asango yamba nga na tënëngo tënë na ndo ti gbanda tere na Afrika 2016²⁴ .

Na lege ti batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na ya tiringo bira asioni aturugu-kpale na Afrika, Bongbi ti Afrika ti aNdia ti Zo nga na ti aMolenge ti kodro ayeda na angobo na aye so ayeke afa lege na ndo ti aNdia ti Zo nga na ti aMolenge ti kodro na na ya ti tiringo bira na aturugu-kpale na Afrika na Banjul na ngu 2015. Na ya ti use mbage ti mbeti so, ahunda na aEta ti sala aye kue na aye so alingbi ti bata awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na ya ti akusala ti ala .

Aye so ayeke fa lege na ndo ti dutingo yamba ti bongbi nga na bongbi ti gbongo li ti sala ambeti so ayeke na ngere ngangu na lege ti batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na Afrika.

Na lege ti ngobo ti Poto, alingbi ti diko :

- Mama ndia ti andia ti agba kodro ti Poto na lango 18 ti nze ti kakawuka ngu 2000 ;

20 <https://www.chr.up.ac.za/images/publications/centrepublishments/documents/French-CHRD.pdf>

21 <https://achpr.au.int/fr/adopted-resolutions/104-resolution-sur-la-situation-des-defenseurs-des-droits-de-lhomme-en-afrique>

22 <https://achpr.au.int/fr/adopted-resolutions/275-resolution-sur-la-protection-contre-la-violence-et-dautres-violations-des>

23 <https://achpr.au.int/index.php/fr/adopted-resolutions/336-resolution-sur-les-mesures-de-protection-et-de-promotion-du-travail-des>

24 <https://www.caidp.ci/uploads/cde12820535ee68056105ea12cf22c93.pdf>

- Aye ti fango lege ti agba kodro ti Poto na ndo tënë ti batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na ngu 2008 ;

Azi yamba agbakuru ti andia ti agba kodro kumanda na ndo tënë ti batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo pepe. Ambeti so ayeke na ya ti akodro kue ti dunia ayeke sala gi oko kua so.

**TËNË IV :
BATANGO AMASEKA
NGA NA AWALI SO
AYEKE TIRI BIRA
NDALI TI ANDIA TI ZO
NA LEGE TI ANGOBO
TI ANDIA TI AKODRO
TI DUNIA KUE**

Agba ti agbakuru ti andia, so abaa zo kue wala ti so abaa gi mbeni ye, abaa tënë ti batango awali nga na amaseka so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo.

Amara ti ambeti so, alingbi ti diko:

- Ndia ti akodro ti dunia kue ti aNdia ti Zo ti lango 10 ti nze ti kakawuka ngu 1948 na ya ti asura 1, 2, 5 et 7 ;

- Mama ndia ti dunia mobimba ti andia ti asiwili nga na ti poroso ti ngu 1948 , na ya ti sura 6, kamba ti tënë 1, atene «Ndia ti duti na fini ayeke ti zo kue. Alingbi mungo lege so aduti ye so ndia ayeke bata ni. Alingbi ti kanga lege na mbeni zo oko, ti duti na fini pepe ». Na mbage, sura 7, atene « Andia ake ti tene mbeni zo asala na tere ti mba ti lo aye ti ngangu wala ti sala aye ti sioni, ti sala aye ti anyama, wala bubango tere ti zo kue. Mbirimbiri, ndia ake ti tene mbeni zo amu mba ti lo, si ade mba ti lo ni ayeda pepe, ti tara ambeni fini yoro, wala afini aye ti awa nganga na tere ti lo »;

- Mama ndia ti dunia mobimba ti aNdia ti aMolenge (CIDE), ti lango 20 ti nze ti nabanduru ngu 1989²⁵ ;
- Mamaa ndia ti Bendo ti Gigi ti zingo biani biani amara ti kangbi nde nde so asala na aWali (CEDEF), ayeda na ndia so na la lango 18 ti nze ti kakawuka ngu 1979²⁶ , si atonda ti salango na kua na lango 3 ti nze ti mvuka ngu 1981 (asura 4, 7 nga na 10) ;
- Protokole so alingbi mu ti sala na kua wala alingbi mu ti sala na kua pepe, ti Mama ndia ti zingo biani biani amara ti kangbi nde nde so asala na aWali

²⁵ <https://www.ohchr.org/fr/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
https://legal.un.org/avl/pdf/ha/opceafdw/opceafdw_f.pdf
https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Defenders/Declaration/declaration_fr.pdf
<https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=55f285fa4>
https://ap.ohchr.org/Documents/F/HRC/d_res_dec/A_HRC_32_L20.pdf
https://www.un.org/womenwatch/osagi/cdrom/documents/Background_Paper_Africa_fr.pdf

²⁶ <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/fconvention.htm>

ti angò 6 ti nze ti ngberere 1999 (asura 2 nga na 5) ;

- Ndia ti Bendo ti Gigi na ndo ti aWa tiringo bira ndali ti aNdia ti Zo ti 1998 na ya ti asura 2(2), 9(1) nga na 14(3) ;
- Ndia molongo ni 68/181 Bongbi ti Bendo ti Gigi na ndo ti salango sabango ti Ndia ti aWa Tiringo bira ndali ti aNdia ti Zo ti nze ti kakawuka ngu 1998;
- Ndia ti Bongbi ti wango aNdia ti Zo ti Bendo ti Gigi ti lango 5 ti nze ti lengoa ngu 2012 na ndo ti salango sabango , ti batango nga na salango ye na andia ti zo na ndo ti gbanda tere ;
- Ndia molongo ni 1325 ti Bongbi ti wango aNdia ti Zo ti Bendo ti Gigi ti lango 31 ti nze ti ngberere 2000 na ndo ti andia ti awali nga na amolenge wali na ngoi ti bira nga na kusala ti wali ti kangango lege nga na ti lekerengo akpale ti bira nga na kiringo na siriri (mango tere ti siriri, ti batango ni nga na kpingbango ni) .

KOTA LI TI TĚNĚ II :

AKPALE TI SEDUTI TI ASANGO NA ASANGO NA NDO TI
GBANDA TERE TI AMASEKA WALI NA AMASEKA KOLI
NGA NA AWALI SO AYEKE TIRI BIRA NDALI TI ANDIA
TI ZO NA YA TI ANDO SO ATĚNĚ TI KENGO ZO NA
ASALANGO YE NA NDARA TI KAMPUTA AHON NDO NI

TËNË I : TËNË NA NDO TI BATANGO ASANGO NGA NA BATANGO ASANGO NA NA NDO TI GBANDA TERE

Batango asango : Ayeke batango asango ti kanga lege ti warango ni na hondengo ni wala ti buba ni (avirus wala awanzi ti ndo ti gbanda tere) Batango asango na ndo ti gbanda tere : ayeke batango na lege ti lojisiel na tere ti awanzi ti ndo ti gbanda tere (haker) nga na tere ti andokua ti gbanda tere so ayeke sala sioni. Ayeke batango ye so si

ayeke kanga lege ti wara ambeni asango so ayeke ngangu mingi.

TËNË I : AKPALE TI TI BATANGO ASANGO NGA NA BATANGO ASANGO NA NA NDO TI GBANDA TERE

Angobo ti batango asango nga na ti batango asango na ndo ti gbanda tere ti

amaseka nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo nga na awago singa so ayeke sala gi oko ye so ayeke batango tere. Tongaso, na lege ti guengo na nduzu agbukuru ti fini kode ti asango nga na vungango asango, ti bembengo ndo na ndo ti gbanda tere ayapu nzoni mingi, ada andokua ti gbanda tere so ayeke sala sioni, aga na kota akpale ti salango sioni na amasini so zo ayeke tambula nani

nga na na asango so ayeke na ndo ti gbanda tere ti awa firingo bira ndali ti andia ti zo nga na awago singa.

Batango asango ti gbanda tere, ayeke aye so abaa tënë ti agbakuru tongana: akamputa ayeke gbu ka na maboko ti tambula nani pepe, akamputa so zo ayeke gbu na maboko ti tambula nani wala alaptop, sinaga mê ti tablete, asinga mê, alojisiel, akiriri ti USB...

Alojisiel so ayeke sioni nga na avirus, ayeke alojisiel so awa nzingo aye na ya ti amasini wala akota wandara ti kamputa so ayeke sioni. Ye so ala ye ayeke ti linda na ya ti lojisiel so ayeke na ndo ti kamputa ni, ti hinga aye so ayeke na ya ti kamputa, ti zi ni, ti buba ni, ti nzi ni (pirate ni). Avirus ayeke ga ka mingi na lege ti akiriri ti USB, amungo aye na ndo ti gbanda tere, ambeti so ayeke tokua ni na ndo ti gbanda tere, aBluetooth, akarte memoare, alimon ti ndo ti gbanda tere tongana Facebook, X, Instagram.... ahinga asioni alojisiel tongana asene ti aye ti kamputa nga na lege ti nzingo asango.

TËNË III : ASIONI YE TI MBETO TËNË TI BATANGO ASANGO NGA NA BATANGO ASANGO NA NDO TI GBANDA TERE

Asioni ye ti mbeto tënë ti batango asango nga na batango asango na ndo ti gbanda tere so ayeke ka mingi ayeke so :

1. Lungo peko na ngangu (harcelement) : ayeke vungango asango so ayeke ngangu na ndo ti mbeni zo na ndo ti gbanda tere. Tapande ni ayeke atënë tongaso: tënë ti ngia ti bubango iri ti mbeni zo, zongango mbeni zo, pango iri ti

mbeni zo ndali ti mara ti lo, hengo mbeni zo, atënë ti mungo mbeto na be ti zo, asioni aye ti mbeto, lungu peko ti zo na tënë ti salango lisoro na zo na ngangu nga na ya ti andokua.

Alingbi ti lupeko ti gi na lege ti asioni aye ti mbeto, tënë ti vene wala taa tënë pepe. Tongana sioni tënë so azia na ndo ti gbanda tere gbani gbani, so aga lungu peko ti zo na ngangu laa.

2. Limon ti lisoro ti kubu : Limon ti lisoro ti kubu ayeke aye ti gingo tere ti koli na wali so alingbi ti sala ni na mbeti, limon wala ambeni aye ti sango. Ayeke sala ka aye ni so ti kiri na peko ti sioni so zo asala wala ti hunda na zo ti sala ye so be ti lo aye pepe.

3. Aye ti sioni so asala na awali wala koli na ndo ti gbanda tere : (zonga wala atënë ti gingo yanga na ndo ti gbanda tere) kue ayeke amara ti zongango ndo wala atënë ti gigno yanga na ndo ti gbanda tere na tere wali wala koli. Aye ni so alingbi ti si na ya ti angi kue mibirimbiri na ndo ti gbanda tere na ya ti ando so azo ayeke pika lisoro, wala ayeke kangbi asango da. Alingbi ti wara :

a) Ada ti gbanda tere so ayeke lupeke ti ambeni zo da : tangana ayeke gue na ndo ti gbanda tere ti gi peko ti ti azo wala ti lupeko ti mbeni wali wala mbeni bongbi ti awali. Tapande ni ayeke so: ziangogo tënë ti vene na li ti zo, zonga, tënëngo tënë na iri ti zo, apango iri ti zo ;

b) Kangbingo asango ti mbeni zo so la bata ni ;

c) Ada gbanda tere ti bingo mbeto na be ti zo : azonga, azongango ndo na atënë ti lisoro ti kubu na ndo ti gbanda tere.

4. Tokuangogo agba ti asango so be ti zo aye pepe : spam ayeke ambeni ngobo ti tokuangogo ambeti so be ti zo aye pepe wala so zo ahunda pepe so ayeke tokua ni na agba ti azo, so ayeke mbeni ngobo ti salango asabango.

5. Pusungo azo na ndo ti gbanda tere na atënë ti wusu wusu : Pusungo azo na ndo ti gbanda tere na atënë ti wusu wusu (trolling) ayeke mbeni **ngobo ti** salango aye ti kiri kiri na ndo ti gbanda tere, ti gi yanga si papa aga, ti pusu azo, na ziangogo ambeni aye so ayeke ga wulu wulu na atënë ti kiri kiri na popo ti azo na ya ti kodro na ndo ti gbanda tere. Troll ayeke mbeni zo so ayeke gue na ndo ti gbanda tere so ayeke gue na ndo ti gbanda tere ti ga na wulu wulu, ti tene asioni atënë ne tere ti azo wala ti ke atënë ti ambeni azo na ndo ti gbanda tere ti pikango patara wala na ndo so azo ayeke wara tere ti ala ti pika lisoro. Mbupa ti troll aye ti tene aye so mbeni wa guengo na ndo ti gbanda tere ayeke tokua ni na ndo ti gbanda tere. Ayeke ambeni atënë ti gingo yanga so zo aleke be ti lo lekengo ti tokua ni na ndo ti gbanda tere tu pusu azo ti sala ngonzo wala ti sala kiri kiri nga na ti pusu ambeni awa guengo na ndo ti gbanda tere ti diko atënë ti ya ti ala.

6. Tokuangogo limon ti zo tere senge : ayeke tokuangogo limon ti mbeni zo senge tere ti lo wala gi na sakpara na tere ti lo na ndo ti gbanda tere.

7. Dengo gaba na ndo ti gband tere wala atënë ti kengo zo, asango so ayeke taa tënë pepe na ndo ti gbanda tere (fake news), biango ya ti atënë na ndo ti gbanda tere (ti leke be ti buba ya ti asango ti sala si awa dikongo ni ama ya ni pepe). Amara ti dengo gaba so alingbi ti duti na lege so zo amu ndo ti mbeni zo wala na iri ti mbeni zo so ahinga lo kete pepe so ahonde tere ti lo na awa dikongo asango ti lo ni.

8. Nzi na lege ti handango zo na ndo ti gbanda tere wala warango ti mbeni zo so ayeke na lege ni pepe

Le na le na amara ti akpale tongaso, alingbi zo awara mbeni ndo ti batango tere ti lo wani, nga na seduti ti awali nga na amaseka tongana ala yeke gue na ndo ti aplateforme so agba ti azo ayeke da (tënëngo tënë na popo ti agba ti azo) nga na ando so azo ayeke wara tere ti pika lisoro da na ndo ti gbanda tere. Mingi ni ka, ala yeke na mbeni ye ti batango na tere ti ala ti kanga lege ti tene azo abaa asango wala aye so ayeke ti ala wani pepe si akpale wala ambeni alinda na ya ti aye ti ala pepe. Na mbage, ambeni aye ti kusala ti ndo ti kamputa ti ndo ti kamputa ayeke na ambeni ye ti batango tere nzoni pepe. Ayeke zo wani laa alingbi ti mu tënë ti batango tere ti lo wani ti bata tere lo, na ndo ti aye ti batango tere so azia na ya ti aye ti kusala ti ndo ti kamputa.

TËNË IV : NDARA TI KAMPUTA NGA NA BATANGO AWA TIRINGO BIRA NDALI TI ANDIA TI ZO : ANZONI YE NGA NA ASIONI YE TI PEKO NI

Nda ti tënë

Ndara ti kamputa (IA) ayeke ambeni lege ti kua nga si masini laa ayeke sala kua ni na lege ti aye so zo aleke si ahunda na masini ni ti sala na ngoi ni .

Ti Bendo ti Eropa, ndara ti kamputa ayeke agbakuru so masini ayeke sala na kua ti «Ti sala ye so azo alingbi ti sala, tongana tënëngo tënë, lekerengo agere ti akua nga na salango afini ye ».

A. NZONI YE TI NDARA KAMPUTA (IA) NDALI TI AWA TIRINGO BIRA NDALI TI ANDIA TI ZO

Ndara ti kamputa (IA) ayeke fa tere tongana gbakuru ti kua na ya ti kusala ti aWa tiringo bira ndali ti aNdia ti Zo (DDH), so ayeke kiringo na tënë so alingbi na akpingbango kpale so awa tiringo bira ndali ti andia ti zo ayeke wara ni. Pasa na

kota ngangu ti bembengo ndo, ndara ti kamputa alingbi ti baa yongo mbeni kpale so ayeke leke tere ndali ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na lege ti pasorango ya ti gba ti asango nga na asango le so ayeke na ndo ti gbanda tere, ti hinga aye so ayeke si. Na tere ni, ndara ti kamputa ayeke kpingba seduti ti aye ti kamputa na mungo maboko na kriptografi*, so ayeke mu lege ti baa a cyber-attaque*, nga ti bata alisoro na popo ti azo, nga na ti bata angangu sango ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na ndo so aye ti kamputa ayeke da mingi.

B. AKPALE TI NDARA TI KAMPUTA NA TERE TI AWA TIRINGO BIRA NDALI TI ANDIA TI ZO

Ataa so ndara ti kamputa ayeke kpingba gbakuru ti kua so ayeke na ngangu ti bata amaseka nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo, adu agba ti akpale mingi.

Kpale ti bembengo ndo ti Eta lakue nga na ambeni bongbi so aye buba kusala ti ala, ndali ti mbeto ti seduti ti ala nga na sigingo na anda ti kusala ti ala na gigi.

Mango na nduzu tënë ti ndara ti kamputa (IA), ayeke kiri kete ngangu na ndo ti kua ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na ndo ala yeke sala kua ti ala da, ndara ti kamputa ayeke gue ti sala kua kue so zo alingbi ti sala na maboko nga na gbungo koko ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo.

Mungo aye ti kua wala asango ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na lege ti ndara ti kamputa (IA) ayeke mbeni kpale, ngbanga ti so rongo agba ti asango na ndara ti kamputa alingbi ti ga mbeni ye so ayeke gboto le ti asioni azo.

Ti hunzi na ni, ambeni gingo be ayeke mingi na popo ti azo, ngbanga ti so kpale ti dutingo na kua pepe ayeke ma na nduzu na popo ti amaseka na awali na lege ti mungo ndo so ndara ti kamputa (IA) ayeke mu na ni.

C. MUNGO YANGA

Ti luti nganganga na akpale so, amungo yanga ayeke, so na popo ni :

MUNGO YANGA 1 : Vungango asango nga na fango ye : zia na sese mbeni lege ti kua ti vungango asango nga na fango ye na awa tiringo bira ndali ti andia ti zo (DDH) ti mu na ala asango na ndo ti sala kusala na ndara ti kamputa (IA), anzoni ye ti pekoni nga na asioni ye ti pekoni, teti ayeke mu ngangu na mango ya ti tënë ti ala nga na kpingbango le ti ala.

MUNGO YANGA 2 : Batango asango : zia na sese mbeni kpingba ngobo ti batango asango ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo (DDH) so arokoto ni wala abian ya ni na ngobo ti ndara ti kamputa (IA) awe. Ye so abaa nga mungo protokol ti seduti, ti kriptage, nga na alege ti batango dutingo ti zo na linggo ti kiri kete na gbeni akpale ti mungo wala salango ye ti kiri kiri na asango ti zo.

MUNGO YANGA 3 : TIRINGO BIRA NDALI TI NDIA TI DUTI TI LINGO : Alingbi azia na li ni batango ndia ti duti ti linggo ti azo na tere ndara ti kamputa (IA) ti guvoroma. Awa tiringo bira ndali ti andia ti zo alingbi ti hunda mbirimбири tënë nga na lege ti bembengo ndo ti hon nde na sioni bembengo ndo ti Eta.

MUNGO YANGA 4 : alingbi asala kua ti gbungo koko na ya ti kodro, na ya ti agba kodro kumanda nga na ya ti dunia mobimba ti tene govoroma asala kua na ndara ti kamputa (IA) tongana gbakuru ti bembengo ndo so kpale ti salango sioni ye na amaseka nga na awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo (DDH) nga na awago singa.

KOTA LI TI TĚNĚ III :

**ZIANGO NA SESE MBENI GERE TI KUSALA
TI SEDUTI NDALI TI AKPALE, AYE TI SIONI,
SALANGO SIONI NA ZO, AKPALE TI SEDUTI
NGA NA AKPALE SO AMASEKA NGA NA
AWALI SO AYEKE TIRI BIRA NDALI TI NDIA
TI ZO AYEKE WARANI NA YA TI NDO SO
TĚNĚ TI KENGO ZO NA SALANGO YE NA
NDARA TI KAMPUTA AHON NDOI**

TËNË I : ATËNË TI KPALE, ASIONI YE, SALANGO SIONI NA ZO, KPALE TI SEDUTI, KPALE, ANGANGU

Kpale : Tongana ayeke ma mbupa ti kpale, ayeke mbeni ye ti sioni so zo alingbi ti baa na le, ambeni zo alingbi ti baa ni pepe. Na lege ti andia ti zo, ayeke mbeni ye so alingbi ti sala sioni na zo. Tapande ni: kpale ti salango sioni na tere ti zo so asigi na peko ti mbeni bongbi ti gbungo li na lâkui, kpale ti nzingo asango ti zo na ndo ti gbanda tere.

Sioni ye : Ayeke aye so ayeke bi kota mbeto na be ti zo. Ayeke ambeni salango aye so zo ayeke wara ngia da pepe, si lo yeke sala gi mbeto ti sioni ye ayeke ku lo. Na lege ti andia ti zo, ayeke ye so ayeke fa so mbeni ye ayeke si nga si alingbi ti sala sioni na ndia ti zo. Sioni ye alingbi ti duti salango ye ti yamene wala bira ti aturugu wala abaa tënë ti kua ti wa tiringo bira ndali ti andia ti zo.

Salango sioni na zo : Ayeke salango sioni na mbeni zo ndali ti mbeni ye so lo sala wala ndali ti sioni ye so angba kete lo sala, wala kangango lege na zo na salango aye so ake wala ti duti na popo ti azo so ayeke sala aye so ake tënë ni.

Salango sioni na tere ti zo ayeke mungo lege kue ti sala ye ti ngangu na zo ndali ti mbeni sioni ye so lo sala wala ndali ti ye so angba kete lo sala.

Kpale ti seduti : Ye kue so alingbi ti sala kpale na seduti ti ala wani wala ti azo so angoro ala wala ti ndokua ti ala.

Asioni ye kue ayeke akpale ti seduti nga akpale ti seduti kue laa ayeke asioni ye pepe.

Tapande ti akpale ti seduti :

- Mbeni zo so asala sioni ye wala so ayoro maboko na le ti ala, so ayeke pusu wala so ayeke tene tënë ti kengo zo na ala na singa mê wala tongana ala mu singa mê zo ni atene tënë pepe.

- Azo ti nzi alinda na ya ti da ti ala.

- Mbeni kutukutu ayeke yeke ga lakue na lâkui, aluti nduru na ndokua ti ala ngbonga oko kozo ti tene ala gue.

- Mbeni zo so ala hinga lo pepe aga ahunda tënë na ndo ti ala.

- Mbeni zo so ahingo mbirimbi pepe, atene tënë ti lungu peko wala atënë ti kengo zo na tere ti ala na ndo ti gbanda tere.

Kpale ti seduti alingbi ti ga sioni ye gi tongana na popo ti seduti na ala, mbeni ye ti dongo na gere andia ti ala ayeke na popo ni. Tongaso, tongana mbeni zo ahunda gi senge tënë na ndo ti ala (kpale ti seduti), si tongana lo hunda ti sala si ala lingbi mbeni pepe ti tiri bira ndali ti andia ti zo, ge kpale ti seduti ni aga sioni.

Ngangu kpale : mbeni ye so ayeke alingbi fa na zo tënë ti ye ti sioni wala mbeni ngangu ye ti sioni so alingbi buba ye. Tongaso ngangu kpale ti wa tiringo bira ndali ti andia ti zo ayeke ga kota mingi tongana lo yeke na agbakuru ti tënëngo asango so ayeke ngangu nga si ayeke na ayeke ti tere so akpingba pepe, agbakuru ti tambula iyo so zo alingbi ti zia be na ndo ni ti tënë apusu yamba akpale, aye ti seduti so zo ayeke zia be ti lo da, ti wara mbeni ando kusala, wala mbeni ndo ti lango, ambeni bongbi ti azo so fa na ala tënë ti kpale iyo tongana mbeni kpale so amu mbeto wala salango sioni na tere ti zo ayeke da.

Angangu : ayeke anzoni ye wala aye ti kusala so zo ayeke na ni ti luti le na le na kpale so amu mbeto wala salango sioni na tere ti zo wala ti bian tënë ti seduti ti lo. Lege so amu ti kiri na kpale na gbeni ayeke angangu : ti wara agbakuru ti vungango asango so ayeke ngangu nga si ayeke na seduti, agbakuru ti tambula , ambeni ngobo ti seduti so akpingba ti warango lege na ando kusala wala ndo to lango ti lo, ambeni bongbi ti azo so fa na ala tënë ti kpale iyo tongana mbeni kpale so amu mbeto wala salango sioni na tere ti zo ayeke da.

Aya ti aye ti kpale so zo ayeke wara ayeke gue na nduzu alingbi na akpale so amu mbeto so lo yeke wara wala so lo yeke ga ti wara ni alingbi na akpale. Akpale ni ayeke kiri na gbeni gi na lege ti angangu so zo ayeke na ni nga na aye ti batango tere so ti zo. Mungo akpale ague na nduzu tongana akpale ni ague na nduzu si ye ti batango tere akpingba pepe.

Seduti : dutingo yamba na tere ti aye ti sioni ti dunia mobimba.

Ye so akpingba so zo alingbi zia be ti lo da : dutingo yamba na tere ti aye ti sioni so ayeke ti dunia mobimba pepe.

Batango tere : lege so amu ti kpingba na seduti.

TĚNĚ II : AKPALE SO AYEKE MU SO ABAA AMASEKA NGA NA AWALI SO AYEKE TIRI BIRA NDALI TI ANDIA TI ZO

1. Ye so abaa mbirimbiri ambeni awa tiringo bira

Awali na amaseka ayeke lakue akpingba azo ti tiringo bira nga ana batango andia ti zo. Azo ahinga nzoni na nenee ti akusala so ala yeke sala pepe. Ala yeke sala kua gi ala oko, wala ala bongbi na akoli ti tiri bira na nadia ti zo. Sioni ni ayeke so, ala yeke wara akpale ti sioni na tere ti zo, so abaa dutingo ti ala wali wala maseka nde na gigi ti bangi ti ala (Bongbi wala ndokua wala akota zo ti ndokua) nga na atĕnĕ so azo ti kodro ayeke zia na tere ti ala nga na aye ti kodro, asalango ye ti akotara nga na kangbi so ayeke na ya ti andokua ti tiringo bira ndali ti andia ti zo.

Ayeke ndali ti kpale so si ayeke nzoni asala ambeni asura mbirimbiri ti tiri bira ndali ti andia ti awali nga na amaseka so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo.

Awali na amaseka wara ka akpale so amu mbeto na zo nga na salango sioni na zo mbirimbiri tongaso :

- Atĕnĕ ti akangbi na tere ti ala awali so ake atĕnĕ so akoli atene, mbirimbiri atĕnĕ dutingo kota ti ala ;
- Kangbi na ya ti futango ngiza ti nda nze wala bango ala tongana zo wala ti sala sabango ti kua ti ala wala ti wara aye ti peko ti kua lege oko ;
- Kengo ti futango akua so ala sala awe ;
- Kpongo awali so ayeke na ngo na li ti maboko wala awali na amaseka so ayeke ngengeru wala so mbeni ye ti tere ti ala abuba ... ;
- Kangbi wala ziango nde (Awali so ake ti li na ya ti ambeni bongbi wala asioni bongbi so akota zo ti ala ayeke na ya ni, ye tongana LGBT..) ;

- Salango sioni na tere, wala na ya ti gbungo li nga na lege ti konomi (apusungo zo na ngangu na ya ti alege kue, airingo ndo na singa mē iri na nzoroko ti asinga asigigi pepe na ya ti angoi kue ti tene atënë ti akpale so amu mbeto...) ;
- Salango aye ti sioni mingi, ti anyama na ti buba tere ti zo so afa biani akpale ti kangbi, mbirimhiri salango lisoro ti kubu na ngangu nga na ambeni aye ti lisoro ti kubu na ya ti ada kanga ;
- Mungo zo ti sala gi lisoro ti kubu na lo ;
- Pusungo zo na ngangu ti sala lisoro ti kubu na lo nga na atënë ti bingo mbeto na be ti awa tiringo bira nga na awago singa nga na azo ti ya ti asewa ti ala ;
- Akpale so abaa nengo ti aye ti kotara nga na aye ti kodro so afa so wali ayeke kete na gbe ti koli wala so afa so amseka ayeke « amolenge na ya ti kodro » ;

2. Ye so abaa awa tiringo bira kue

Legeoko tongana awa tiringo bira ndali ti andia ti zo kue, awali na amaseka so ayeke tiri bira awara aye tongaso :

- Salango sioni na dutingo ti ala ti lingo ;
- Mungo zo ti hon na lo (nzingo zo) ti hunda nginza kozo si azi maboko na tere ti lo na fini ;
- Kangango lege na zo nga na ziangozo na da ti kanga ;
- Salango aye ti mbeto, akpale so amu mbeto na be ti zo (akpale ti nzara fango zo) nga na salango sioni na tere ti amba ti ala so ayeke nduru na ala ;
- Salango ye ti ngangu kozo ti baa nda ti atënë so azia na lege ti sango ;
- Gingo lege ti petegoro ti kanga na yanga ti ala ;
- Agbakuru ti batango tere so atia ;
- Gbazingo agbakuru ti kua ti awago singa (Amasini ti mungo alimon nde...) ;
- Mungo maboko ti ndokua ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo, so ake ti ahinga nzoni ti kuasala ;
- Aye so afa akpale ti seduti so ayeke nonkpo nzara ti salango kua ;
- Ti kpe da ti ala, ndo ti ala, kodro ti ala ti vi peko na ye kue ti honde tere na maboko ti salango aye ti sioni na tere ti zo ;
- Afiini akpale ti hongo yongoro ti ngangu (dutingo oko nde na ndo so kua ayeke pepe, akpale ti kiringo zo na ngangu na kodro ti lo, tongana ala sigigi na ya ti kodro na ambeti so ayeke na lege ni kue pepe).

TĚNĚ III : LEKENGU AGERE TI KUA TI SEDUTI NDALI TI AMASEKA NGA NA AWALI SO AYEKE TIRI BIRA NDALI TI ANDIA TI ZO

Na lege ti atĕnĕngo tĕnĕ, awali nga na amaseka wali na amaseka koli so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo ayeke duti ande azo so salango sioni ti azo so ayeke do andia ti zo na gere, abaa ala. Ataa so akpale so ala yeke wara ayeke nde nde ti lingbi na ando so ala yeke da oko oko, awa tiringo bira kue ayeke wara akpale.

Mbeni ngobo ti batango tere na ngoi ti ye ti ngangu ti awali na amaseka (wali na koli) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo, na ngoi ti asioni kpale ti ngangu, ayeke da. Tongaso, ti mu lege na kpingbango le, awa tiringo bira ndali ti andia ti zo ala wani alingbi sala agba ti aye ti kanga lege na akpale so ala yeke wara ni.

Gbungo li na ndo ti aye so ala yeke na ya ni

Gbungo li na ndo ti aye so ala yeke na ya ni ayeke mungo yanga so abaa tĕnĕ ti seduti. Akpale ni wani akpingba nga si ayeke bian tere alingbi na ando nde nde so ti azo ni. Ti hinga ye na ndo ti aye tongaso ayeke nzoni mingi si alingbi ti mu kiringo na tĕnĕ nzoni na tere ti akpale so.

Gbungo li na ndo ti akpale so amu mbeto nga na aye ti seduti

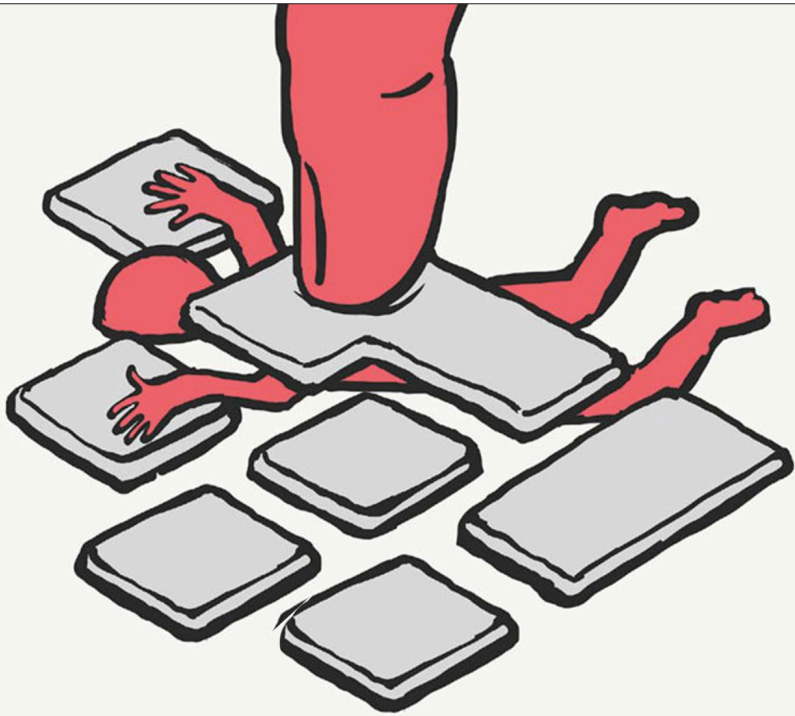
Tongana akpale so amu mbeto nga na aye ti seduti asi, ayeke nzoni agbu li mbirimбири na ndo ti aye so asi, kpale ni abaa azo wa nga na ye so alingbi sala ti bian ya ti seduti.

Bango lege ti akpale

Awali nga na amaseka so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo alingbi ti baa mbirimбири akpale so amu mbeto, angangu akpale nga na angangu. Ndo wa la si awoko so ayeke mu pasa na atĕnĕ so azia na li nga na angangu nde nde wa laa alingbi ti kiri na gbeni akpale so ?

Lekengo gere ti kua ti seduti

Na ndo ti aye so ahinga, awali nga na amaseka so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo alingbi ti leke agere ti kua ti seduti so tĕnĕ ti batango tere kozo nga na salango na kua.

KOTA LI TI TĚNĚ IV

ANGOBO TI BATANGO TERE NA BATANGO
ASANGO NGA NA BATANGO ASANGO NA
NDO TI GBANDA TERE NA YA TI ANDO SO
ATĚNĚ TI KENGO ZO AYEKE MINGI NGA
NA SALANGO YE NA NDARA TI KAMPUTA

Baa ambeni angobo so alingbi ti sala na kua na ngoi so tongana batango tere, wala batango asango wala batango asango na ndo ti gbanda tere ti amaseka (wali na koli) wala ti awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo ayeke na kpale wala aye ti sala sioni na ni.

TĚNĚ I : ANGOBO TI BATANGO TERE

Ala yeke mbeni maseka wali, mbeni maseka koli, mbeni wali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo wala wago singa. Ti tene ala bata tere ti ala nzoni, alingbi :

- Akiri na gbeni akpale
- Kiri na gbeni aye so ayeke ga na angangu kpale ;
- Kpingba ngobo na ngangu ti batango tere ti ala.

Mingi ni ka, ala yeke kpingba angangu ti batango tere ti ala, alingbi na oko lege so, ala kiri na gbeni aye so ayeke sala kpale na ala :

- na mungo angobo ti tene asala sioni na tere ti ala pepe. Tapande ni : mu ngangu na azo ti batango ala, ala tambula ala oko pepe, ala tambula na bi na ando so awusu wusu ayeke da pepe ;
- na bango salango aye ti tere ti azo so alango kodro nduru na ala. Tapande ni : Zo ti kango ye na ya ti kioske ti asinga mē so ayeke nduru na ala ayeke iri mbeni zo lakue tongana ala ga na yangada wala tongana ala londo ti hon ? ;
- ti zi le nganganga na ndo ti azo so ayeke na tere ti ala so salango aye ti tere ti ala ayeke nzoni pepe ;
- ti hinga biani ala yeke na singa mē so alingbi si ayeke ngangu ;
- ti hinga biani ala yeke na aye ti tambula (kpurur, kutukutu...) so alingbi ti mu ala na ni ti hon na ala yongoro na ndo so kpale ayeke wala so akpale aye ti si da ;
- ti hinga biani so ala yeke aye ti seduti nzoni so alingbi ti bata ala na guengo na yangada wala na ya ti ndo kuasala ;
- ti hinga biani so ala yeke na bongbi ti ambeni azo so si ala lingbi ti iri ala iyo tongana kpale so amu mbeto wala salango sioni na tere ti zo wala ambeni zo so alingbi ti tene na ala tēnē ti hongo ti ala (Wa gbungo koko, wanganga, pulusu, asewa...), kozo si ala gue na mbeni ndo so akpale ayeke da.

Ti kiri na gbeni angangu akpale nga ti kpingba ngangu ti batango tere, ayeke

kiri na gbeni akpale so ayeke mu mbeto pepe. Alingbi ti baa biango ye iyo na ndo ti akpale so amu mbeto iyo pepe gi na lege ti gbungo li nzoni aye ti seduti kue so angoro ala nga so alingbi ti ga akpale so amu mbeto.

Alingbi ti duti ngangu ti baa biango ni na le nga iyo na ndo ti ambeni amara ti akpale ni, ngbanga ti so ti kiri na gbeni ambeni akpale, ahunda ngoi mingi: tongaso, alingbi nzoni mango tere aduti da na popo ti ala akota zo ti kodro wala lapulusu si gue na ala ti hinga nzoni na kusala ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo nga na awago singa ti sala si ye kue aduti legeoko na ya ti kodro, wala ti tene tènè ti gbungo koko ti kpingba batango andia ti zo, ti kodro ti ndia, dutingo-ndo-oko na mango tere, siriri nga na lengo songo na ya ti kodro ayeke atiri so ahunda gba ti ngoi.

Ayeke nzoni ala hinga amungo yanga so :

Mungo yanga 1:

Tongana zo a sala ngangu na mo na ndo kusala ti mo, tonda ti gi ndani, ti londo biaku na ndo kusala so. Tene oko, gbuli na ndo ti kengo kua su mbeti ti kengo kua na zo so amu na kua na mo gi mbeni kua na mbeni ndo nde. Tongaso, mo gi sala kusala ti mo wani gbanga ti oko ye so alingbi nga ti si na fini zo so amu mo na kua.

Mungo yanga 2 :

Amaseka (wali na koli), awali ti gbungo koko ti andia ti azo na awago singa alingbi ti duti ahon kue nde na lege ti konomi ti tiri na yorongo maboko na le ti zo nda na bira ati na ndo ti ala, na abubango andia, ti wara ngangu ti bata nzoni duti, na ti tenengo tene pulele.

Mungo yanga 3 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awago singa alingbi ti fa na gigi na le ti azo kue azo so ado na gere a ndia ti ala, a hon kue ti azo so ayeke ndulu na ala.

Mungo yanga 4:

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awago singa so tonda ti fa salango na azo asala na gigi alingbi ti gue na nani gbii asi na ndani ata ala wara akpale na ndali ni.

Mungo yanga 5 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awago singa aduti na dondi na andia ti ala, me nga ti manda ala wani ti tiri na yorongo maboko na le ti zo, na ti bira na ti hinga andia ti ala na lege ti agbakuru ti ndia na ti manda kode ti batango tere wani.

Mungo yanga 6 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awago singa alingbi ti su na mbeni a ye kue so asi na lege ti seduti, yorongo maboko na le ti zo, na ambeni salango ye ti ngangu na tere ti zo salango aye ti ndima na tere ti azo ti mu maboko na aye ti gbanga. Na salango ye so, awa tiringo bira ndali ti andia ti zo alingbi ati za na sese bongbi ti azo ti rokotongo a tene, a mbeti na ti bembe ndo na ndo ti bubango lege ti ndia ti ala.

Mungo Yanga 7 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awago singa alingbi ti buba ya ti Taa tene kue pepe na lege ti vungango sango na fang oye na ya ti sewa, na da mbeti, na ando ti sambela, ndo kue so azo ayeke da.

Mungo yanga 8 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awago singa alingbi ti za na sese a kapa ti seduti ti ala mveni na dutingo na nduru mbeti ti azo ti tene na tmungo maboko ti azo so ayeke na nganu ti tene wala ti zi yanga ti mbeni ngobo ti gingi nda ti ye (ti hinga ndo so mo yeke da) na ti batango tere.

Mungo yanga 9 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awago singa alingbi ti za na sese mbeni ngobo ti hinga aye kue so as i so akpa ye ti gango na bira. Awagbungo koko alingbi ti duti na nduru mbeti i mbeni ndo kua ti tiringo bira ti andia ti azo wala nduru mbeti ti bongbi so amu lege gbanga ti batango awagbungo koko. awagôsînga alingbi ti duti na na nduru mbeti ti awa vungango asango. A tanga ti azo ni (wa gbungo koko, wali nganga wala ti mungo tonga...) ala lingbi za na tere ti ala ambeti ti ala ti kusala.

Mungo yanga 10 :

Awali na amaseka (koli na wali) wa tiringo bira ndali ti andia ti zo na ti awagôsînga alingbi ti wara mbeni zo ti faa na ala lege, ati ye da ti manda ye na gbe ti ala na ala kue so a manda ye kozo na ala na ala kue so a yeke na a ndara ti kangbi ye si a hinga ala biani atene a wa ti fang oye.

Mungo yanga 11 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awagôsînga alingbi ti lekere wala ti linda na ya bongbi ti azo so ayeke sala kusala na ya ti batango na seduti ti andia ti azo na awagôsînga.

Mungo yanga 12 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awagôsînga alingbi ban do nga nga na ndo bongbi ti a wagbungo koko wala wagôsînga a duti na yani, so kangbi ayeke na ya ni pepe.

Mungo yanga 13 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awago singa alingbi lakue ti wara gbe ti maboko gba ti kozo mungo maboko ti seni la kue tongana lo yeke tambula.

Mungo yanga 14 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awagôsînga alingbi ti duti na ndara, ti hinga na ti b aye ti sioni so ayeke ga , ti ba na tere ti ala na ti sala hânge na azo so a hinga kusala ti ala nzoni pepe na ye so ala yeke sala nzoni pepe.

Mungo yanga 15 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awagôsinga alingbi la kue ti vunga sango na azo so ayeke nduru na ala tongana ala yeke na ya ti tambula, faa na ala gere ti tango wala gere ti gbanga tongana ade ala kiri na yanga ti da pepe, ala lingbi ti gi be toi ala na ala hunga ndo.

Mungo yanga 15 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awagôsinga alingbi ti sala kue ti kpe ti duti na ndo so seduti atia wala na ndembe so ala yeke na ya ti kusala ti ala ti gbungo koko wala ti awagôsinga. Ala lingbi ti tene na azo ti tisango ala na salango tere kete nga na negotere.

Mungo yanga 16 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awagôsinga alingbi ti gi mbeni lege ti useni na ya ti ye ti ngangu ti kiri wala ti kpe tongan aye ni aga ngangu na sigingoni na kota lege ni so aga ngangu wala akanga kozo lege ni.

TËNË II. NGOBO TI SALANGO KUA TI BATA SEDUTI TI A GBAKURU NA NDO GBANDA TERE

A. Ndara so azo na sese na ndo gbanda tere

Ndara 1 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awagôsinga alingbi ti gi andâ ti aye ti hinga biani azo kue so ayeke mu maboko na ala na lege ti gbanda tere.

Ndara 2 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awagôsinga alingbi pepe ti mu atene wala ndo so da ti ala ayeke da na lege ti gbanda tere. Kango ye na ndo gbanda tere, salango tene ti gara na ndo gbanda tere, a kângo ye na ndo ti gbanda tere ayeke kükü ti gi a sängö na

ndo ti ala na ti hinga ada ti ala. A yeke nzoni ti gue wala ti tokua mbeni zo ti mu kungba ti ala na ndo so azi ni da na lege ti zo so aka kungba ni na lege ti gbanda tere. Tongana ala lingbi ti ka ni na yanga da pepe, za ala duti gi ala oko pepe na ngoi ti kã ngo ye ni. Za zo ti gango na kungbi ni ali na dă ti mo me mo yamba lo gi na yanga ti dă.

Ndara 3 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awagôsînga alingbi kangbi a limo (photos) na bongbi ti gbanda tere ahon kue a limo ti tere sêngë wala a limo so zoni aza mbage ti tere ti lo na gigi.

Ndara 4 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awago singa alingbi :

- Ti zi yamba lakue asango so ayeke na lege ni pepe ;
- Ayeke nzoni ti suru wala ti buba atene ti gingo be kue so ala wara si ayeke nzoni pepe na lege ti gbanda tere ;
- ti â hunda ti salango na azo so a hinga ala pepe na suu wala buba a tene wala mbeti ti tisa ngo ndo ti ala ;
- bata dunia ti ala ndesi atene pulele a sango so ayeke ti kua pepe na ndo ti ala wani , na ndo ti mbeni zo ti sewa ti ala ;
- bata tere ti ala si mo zi a gba ti a gba konde wala bango ndo gbani na ndo gbanda tere.

Ndara 5 :

Awali na amaseka (koli na wali) so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na ti awagôsînga alingbi ti kpe a gi yanga ti azo ti nveni ti gbanda tere si al aye da pepe na hunda ti ala wala ala ti na ya ti handa ti ala pepe na salango songo na ala (na ndo gbanda tere, Facebook, Indtagram, X, YouTube na ndo singamê) so ala hinga biani ndo alondo da pepe. Buba ni biaku. Mo gi be ti mo pepe, wala mo glisa mbeni ye na ya ni pepe. Tongana a buba tene ti sango ni fade ala yeke wara ni na legeni senge.

B. Batango aye ti kua ti ndo ti kamputa so ayeke sioni

- sukula lakue lakue a kungba ti ala ti kumbuta ;
- za mbeni nzoroko so yani a yo (6 – 8 nzoroko) tene ti konde ti mo na gbanda tere, ti ba nzoni a mu a kota li ti iri ti ala ; (so ayeke wara agere mbeti, agere konde nga na anzoroko ti liki wala ti tengbingo)
- kpe a yongoro tene na so ayeke nde na tene ti nzoroko ;

- za lege na bango tere le na le na nduru mbeti ti su na ti bata a ngangu asango so ala wara ;
- Bata a ngangu a sango na mbeni ndo nde si a za so a su na mbeti na peko pepe.

C. Ndara ti batango a gere ti aye

Ndara 1 : A leke na ndo ti kumputa pare-fe* na ye so akanga lege na a makongo :

- Ti baa lutingo, ti buba biani biani a mbai ti ambeti so ala wara na ti a iringo ndo ;
- Master Clean*, ti sukula asioni kue na ndo ti mbeti so alingbi ti ninga pepe.
- Orbote*, ti kanga lege na azo ti baa ye so ala yeke sala na ndo ti masini ti ala ;
- Psifon*, ti leke seduti ti didi singa si ye ti kpale asi da pepe ;
- Avast* wala Norton* wala Kaspersky*, ti kanga lege na amakongo ti linda na ya ti amasini (kumbuta) ti ala ;
- App lock*, ti tiri bira a gere ti ye so a iri ni aye ti kua ti kamputa na ti za kerere da ti zi na na ni.

Ndara 2 :

Cripte asango ti ala ti ndo ti gbanda tere :

Télésarge ye ti kua ti kamputa so Thunderbird-fr.exe* so amu lege ti honde a mbeti ti mo si zo kirikiri a bani wala a wara ni pepe.

Ndara 3 :

Tene hio tongana mbeni ye ti sioni aye ti si :

Télésarge ye ti kua ti kamputa so Panique Button* so amu lege ti tene gi lo oko na nzoroko ota tongana ala bas o al ayeke na ya ti kpale. Na peko ti lekengo na ndo ti masini na peko ti zango iri na nzoroko ota ti azo, ayeke gi ti za maboko na peko ti tere na ndo ti ye so ayeke zi na masini ni na didisinga so ayeke tokua fade fade tokua ti mawa na azo ota so.

Ndara 4 :

Batango a kungba ti ala na ndo ti kumbuta ti azo kue (business center, da, kubu, ndo ti kango ye na ndo ti lango...)

Mo za nzoroko na ndo ti da pepe « da be ti mo na mbi ? » gbanga ti ye so ayeke bata konde ti mo tongana mo kanga lege ti salango kusala ti mo.

Tongana ti seduti ti zo, bubango andia ti awali na amaseka (wali na koli) awagbungo koko na lege ti gbanda tere alingbi ti duti na ye ti kua nikue ti mu maboko na gbanga. Ni la awagbungo koko ti wali alingbi ti za na sese mbeni gere ti bongbi oko ti rokotongo a tene, ti sungo na ti batango a töndö na ba peko ti aye so ati na gbe ti andia ti ala, nga na gere ti salango tene hio.

Ti tene mungo wango, mungo yanga na ndara so a sala tene ni na ndonzu a duti nzoni, amaseka (wali na koli) na awali ti gbungo koko na awagôsînga alingbi ti wara :

- bongbi GSM (singamê gbangati na mbeni ndo, gere ti singa ni atumbula nzoni pepe) ;

- nzoni gere ti gbanda tere (wifi wala e gere ti singa na ndo so ayeke da) ;

- duti na ngangu ti kuron ndali ti kumbuta ti kubu wala pili ti ya ti amasini ti maboko so alingbi (kumbuta ti kota, ti kete, singamê).

TENE TI NDA NI

Akpale na lege ti lekengo atënë ti kangbi ayeke taa nzoni mingi na ya ti aye ti tënë ti kangbi na ndo gbanda tere, wala alingbi nga ti bian si aga sioni na gbele ngbanga. Tene nene ti andia ti zo alingbi fadeso ti gbu na ngangu govoroma ti mu yanga si a bata ndia ti azo oko oko na legeni. Ala lingbi fadeso ti soro a mama ndia so ake (akanga lege) na ade gbanga na ndo atene ti këngö-terê, tene ti kangbi, salango na zo ye ti ngangu na ye ti ngangu so aye si tene ti këngö-terê na ndo gbanda tere nga na ndo gbanda tere pepe si ague na ni na gbanga, ade gbanga na asala kue si abata seduti ti ala so a sar aye ti sioni na ndo ti ala si salango sewa aduti na ya ti asewa, siriri so aninga tene aye ti sewa so ala sala.

Batango tere na seduti ti a kogba na ndo kumbuta nga na ndo gbanda tere ti amaseka (wali, koli), wali ti gbungo koko ti andia ti azo na awagosinga, ayeke aye ti taa tene na pioalo ti fango gbanga.

Aba na le, agba ti agbakuru ti fango gbanga na ya ti kodro, agba kodro kumanda na akodro ti dunia kue a ba tene ti batango ndia. Na dikongo a gere ti tene ni, zo alingbi tene a wali na amaseka awara lege ti bata tere na lege ti kömändëmä so ndia a sala. La kue, aba atene agba la kue ti yoromaboko na le ti zo, salango ye ti ngangu na tere ti zo nas mbage ti guru gbia na mbage ti ambeni azo ti nene ti kota mbeti ti ndia na ti kota mama ti tene so agba na ngangu ti lo. Ayeke nzoni na guru gbia, ti leke ndia so ayeke nde ti bata aso ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo. Batango azo so ayeke mu lege na ala ti sala kusala ti ala na legeni, salango sabango ti mbeni ye, batango andia ti azo, salango sabango ti bongbi ti sewa na ti siriri so ayeke mama ti maingo so aninga.

AGBAKURU TI ANDIA TI AZO TI FANGO NGBANGA, SO ABAA KODRO TI DUNIA KUE NA AGBA KODRO KUMANDA

Maka	Agbakuru ti fango gbanga	Kodro na lango so a baa gigi na ni	Lango so lo wara na ngangu ti lo ti kusala
I. GBAKURU TI NDIA TI ZO SO ABAA DUNIA KUE			
A. Mama tēnē : Mbeti mbele ti dunia mobimba so abaa tēnē ti aNdia ti Zo			
	1. Mungo yanga ti ndia ti zo so aba azo kue	New York, EU 10 kakawuka 1948	
	2. Mbeti mbele ti dunia mobimba so abaa tēnē ti aNdia ti asiwili nga na aporoso	New York, EU 16 kakawuka 1966	23 mbango 1976
	2.1. Protokole so zo alingbi ti mu sala na kua wala lingbi ti zia ni ayeke salango ye na mbeti mbele ti dunia mobimba so abaa andia ti siwili nga na ti aporoso	New York, EU 16 kakawuka 1966	23 mbango 1976
	2.2. Use protokole so zo alingbi ti mu sala na kua wala lingbi ti zia ni ayeke salango ye na mbeti mbele ti dunia mobimba so abaa andia ti siwili nga na ti aporoso, so ayeke gue ti si na fango ngbanga ti kuâ	New York, EU 15 kakawuka 1989	11 lengua 1991
	3. Mbeti mbele ti dunia mobimba so abaa tēnē ti ndia ti konomi, ti kodro nga na aye ti kodro	New York, EU 16 kakawuka 1966	3 nyenye 1976
	3.1. protokole so zo alingbi ti mu sala na kua wala lingbi ti zia ni so abaa tēnē ti mbeti mbele ti dunia mobimba so abaa andia ti siwili nga na ti aporoso nga na aye ti kodro	New York, EU 10 kakawuka 2008	5 belau 2013
B. Atēnē so aba lege ti abongbi oko oko			
Andia ti molenge	1. Mama ndia ti dunia mbimba so abaa tēnē ti andia ti amolenge	New York, EU 20 nabanduru 1989	2 vuka 1990
	1.1. Protokole so zo alingbi ti mu sala na kua wala lingbi ti zia ni so abaa mama ndia so abaa tēnē ti andia ti amolenge so abaa tēnē ti kango amolenge, salango ye ti ndumba nga na limon ti lisoro ti kubu (porno) so amolenge ayeke sala	New York, EU 25 belau 2000	18 nyenye 2002
	1.2. Protokole so zo alingbi ti mu sala na kua wala lingbi ti zia ni so abaa tēnē ti andia ti amolenge na ndo tēnē ziango ala na ya ti aye ti bira	New York, EU 25 belau 2000	12 folondigi 2002
	1.3. Protokole so zo alingbi ti mu sala na kua wala lingbi ti zia ni so abaa mama ndia ti andia ti amolenge ti zia na sese mbeni ngobo ti asango	New York, EU 19 kakawuka 2011	14 ngugbe 2014
	<i>Mama ndia molongo ni 138 lekengo gere ti kua ti dunia mobimba so afa kete ngu so zo alingbi ti tondo ti kusala da</i>	Genève, Suisse 26 fondo 1973	19 fondo 1976

Andia ti wali	2. Mama ndia na ndo ti unzingo amara kue ti kangbi na tere ti awali	New York, EU 18 kakawuka 1979	3 mvuka 1981
	2.1. Protokole so zo alingbi ti mu sala na kua wala lingbi ti zia ni so abaa Mama ndia na ndo ti unzingo amara kue ti kangbi na tere ti awali	New York, EU 6 ngberere 1999	22 kakawuka 2000
Ndia ti azo so mbeni ye ti tere ti ala abuba	3. Mama ndia so abaa tēnē ti andia ti azo so mbeni ye ti tere ti ala abuba	New York, EU 13 kakawuka 2006	3 belau 2008
	3.1. Protocole facultatif se rapportant à la Convention relative aux droits des personnes handicapées na kua wala lingbi ti zia ni, so abaa tēnē ti mama ndia ti andia ti azo so mbeni ye ti tere ti ala abuba	New York, EU 13 kakawuka 2006	3 belau 2008
Ndia ti wakusala so alondo na kodro wande	4. Mama ndia ti dunia mobimba so abaa batango andia ti azo kue awakusala so ayeke awande nga na azo ti sewa ti ala	New York, EU 18 kakawuka 1990	1er lengoa 2003
Ndia ti mungo lege nga na ndia ti azo ti kpengo bira	Mama ndia ti Bendo ti Gigi so abaa tēnē na ndo ti azo ti kpengo bira	New York, EU 28 lengoa 1951	22 ngugbe 1954
	Protokole so abaa tēnē na ndo ti awa kpengo bira	New York, EU 16 kakawuka 1966	4 ngberere 1967
C. Ndia so abaa tēnē ti ambeni aye mbirimбири so ayeke si			
Tiringo bira na tēnē ti kangbi	1. Mama ndia ti dunia mobimba ndali ti unzingo amara ti akangbi nde nde ti mara	New York, EU 21 kakawuka 1965	4 nyenye 1969
	<i>Mama ndia molongo ni 100 ti Bongbi ti dunia mobimba ti kua na ndo tēnē ti warango futa ti nda nze legeoko</i>	Genève, Suisse 29 fondo 1951	23 belau 1953
	<i>Mama ndia molongo ni 111 ti Bongbi ti dunia mobimba ti kua so abaa tēnē ti kangbi (kua na wakusala)</i>	Genève, Suisse 25 fondo 1958	15 fondo 1960
Tiringo bira na tēnē ti kangbi	2. Mama ndia so ake tēnē ti salango aye ti pasi na zo wala ambeni salango aye ti sioni wala salango sioni na zo, salango aye ti nyama wala bubango tere ti zo	New York, EU 10 kakawuka 1984	26 fondo 1987
	2.1. Protokole so zo alingbi ti mu ti sala na kua wala lingbi ti zia ni, so abaa tēnē ti Mama ndia ake tēnē ti ambeni asioni wala salango sioni, salango ye ti nyama wala bubango tere ti zo	New York, EU 18 kakawuka 2002	22 fondo 2006
Grisango na ngangu	3. Mama ndia ti dunia mobimba ti batango zo kue na tere ti agrisango ti ngangu	New York, EU 20 kakawuka 2006	23 kakawuka 2010

Salango ye na tere ti azo	Mama ndia ti kangango lege na salango ye na azo nga na salango ye na awali ndumba ti zo	New York, EU 2 kakawuka 1949	25 fondo 1951
Kua ti ngban/boyi, kua na ngangu nga na salango aye tongaso.	<i>Mama ndia molongo ni 105 ti Bongbi ti dunia ti kua so abaa tënë ti kangango lege na salango akua na ngangu</i>	Genève, Suisse 25 fondo 1957	17 nyenye 1959
Dutingo yamba ti awa tiringo bira ti bango nzoni ti azo ti kua (sindica)	<i>Mama ndia molongo ni 87 ti Bongbi ti dunia ti kua so abaa tënë ti dutingo yamba ti awa tiringo bira ti bango nzoni ti azo ti kua (sindica) nga na batango ndia ti awa tiringo bira ti bango nzoni ti azo ti kua (sindica)</i>	Genève, Suisse 9 lengoa 1948	4 lengoa 1950
Ndia ti kua nga na se-duti ti azo	<i>Mama ndia molongo ni 144 ti Bongbi ti dunia ti kua ti bango akangbi ota so abaa nzoni ngobo ti kua ti dunia mobimba</i>	Genève, Suisse 21 fondo 1976	16 belau 1978
Nzoni lengo gbia	Mama ndia ti Bendo ti Gigi so ake tënë ti petengo goro	New York, EU 31 ngberere 2003	14 kakawuka 2005
Ndia so amu lege ti wara ndo ti duti	Mama ndia na ndo ti bembengo ndo ti atambula na amaka ti kodro, asioni ye so ayeke buba ye nga na ti zi ni kue (Mama ndia ti Bâle)	Bâle, Suisse 22 mars 1989	5 mai 1992
Biango ti angoi	Mama ndia ti lekengo ti Bendo ti Gigi na ndo ti biango ti angoi	New York, EU 9 belau 1992	21 mbango 1994
	Mango tere na ndo ti angoi (Mango tere ti Poto)	Paris, France 12 kakawuka 2015	4 nabanduru 2016
Batango ambeni bongbi mbirimбири na lege ti amungo yanga nga na andia (aye so a nzere na be ti zo pepe)			
Kete bongbi ti azo	1. Mungo yanga ti andia ti azo so wungo ti ala ayeke kete na ya ti kodro wala amara, azo ti nza-pa nga na ayanga ti kodro	18 Kakawuka 1992	
Awa ti kodoro	2. Mungo yanga ti andia ti azo ti kodro ti Bendo ti Gigi	New York, EU 13 vuka 2007	
Awa tiringo bira ndali ti ndia ti zo	3. Mungo yanga ti Bendo ti Gigi na ndo tënë batango awa tiringo bira ndalo ti andia ti zo (Taa iringo ni : Mungo yanga na ndo ti ndia nga na kua ti zo oko oko, ti abongbi ti azo nga na andokua ti kodro ti sala sabango nga na ti bata andia ti zo nga na dutingo yamba so ahinga ni na ya ti dunia mobimba)	New York, EU 9 kakawuka 1998	
	Ndia molongo ni 68/181 ti Bongbi ti Benda ti Gigi na ndo ti salango sabango ti Mungo yanga ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo	New York, EU	

Awali na amolenge wali na ngoi ti bira	Ndia molongo ni 1325 ti Bongbi ti mungo wango ti seduti ti Bendo ti Gigi na ndo ti andia ti awali nga na amolenge wali na ngoi ti bira nga na ye awali alingbi sala ti kanga lege nga na lekengo kpale ti bira nga na gingo lege ti kiringo na siriri (unzingo mungo mango tere ti siriri, ti sala si angba nga na ti sala si siriri ni akpingba).	New York, EU 31 ngberere 2000	
Ndia ti zo na ndo gbanda tere	Ndia ti Bongbi ti mungo wango ti seduti ti Bendo ti Gigi ti lango 5 ti nze ti lengoa ngu 2012 na ndo ti salango sabango, batango nga na salango kua na andia ti zo na ndo ti gbanda tere	New York, EU 5 lengoa 2012	
II. AGBAKURU TI AGBA KODRO KUMANDA TI ANDIA TI ZO		Ndo nga na lan-go so asoro ni	Lango so atonda ti sala na kua
1. Amama mbeti			
	Ziango na sese bongbi ti Bendo ti Afrika	Lomé, Togo 11 lengoa 2000	26 folondigi 2001
	Mama ndia ti Afrika so abaa andia ti zo nga na ti amolenge ti kodro	Nairobi, Kenya 27 fondo 1981	21 ngberere 1986
	Protokole ti mama ndia ti Afrika so abaa andia ti zo nga na ti amolenge ti kodro so amu yanga ti ziango na sese Kota Dafango ngbanga ti Afrika ti andia ti zo nga na ti amolenge ti kodro	Ouagadougou, Burkina Faso 10 fondo 1998	25 nyenye 2004
	Mama ndia ti andia ti bongbi Bendo ti Erop	18 kakawuka 2000	kakawuka 2009
2. Batango ambeni bongbi			
Ndia ti amolenge	Mama ndia ti Afrika ti andia nga na ti nzoni duti ti molenge	Addis Abeba 1er lengoa 1990	21 nabanduru 1999
Ndia ti amseka	Mama ndia ti Afrika ti amaseka	Banjul, Gambie 2 lengoa 2006	11 nyenye 2011
Ndia ti awali	Protokole ti mama ndia ti Afrikati andia ti zo nga na ti amolenge ti kodro so abaa andia ti wali na Afrika (Protokole ti Maputo)	Maputo, Mozambique 11 lengoa 2003	25 nabanduru 2005
Azo ti kpen-go bira	Mama ndia so abaa atënë mbirimбири na ndo ti akpale ti azo so akpe bira na Afrika	Addis Abeba, Ethiopie 10 mvuka 1969	20 fondo 1974
Tiringo bira na asalango ye ti sioni na zo	kumanda ti tiri na asalango ye ti sioni na azo, mbirimбири awali nga na amolenge na agba kodro ti Afrika ti do nga na agba kodro ti be ti Afrika	6 lengoa 2006	
Protection des personnes déplacées	Convention sur la protection et l'assistance aux personnes déplacées en Afrique (Convention de Kampala)	Kampala, Ouganda 23 octobre 2009	6 décembre 2012
3. Batango aye ti ndara ti akotara			

	Mbeti ti mbele bango gig ti ndara ti akotara na Afrika	Khartoum, Soudan 24 nyenye 2006	
4. Batango aye so angoro e			
	Mama ndia so ake tēnē ti gango na asioni goka nga na bembengo ndo na ndo ti atambula na amaka ti kodro nga na nzoni lege ti salango ye na asioni agoka so asala na Afrika (Mama ndia ti Bamako)	Bamako, Mali 30 nyenye 1991	22 ngungbe 1998
5. Ndia so amu lege ti duti wala ti sala ye na ya nzoni lege ti salango ye na aye ti kodro			
	Mbeti ti mbele ti Afrika ti senda alezo, ti sorongo azo nga na ti lengo gbia	Addis Abeba, 30 nyenye 2007	15 folondigi 2012
6. Nzoni lengo gbia			
	Mama ndia ti Afrika ti kangango lege nga na tiringo bira na tēnē ti petengo goro	Maputo, 11 lengoa 2003	5 kukuru 2006
7. Tiringo bira na aturugu kpale			
	Mama ndia ti Afrika ti kangango lege nga na tiringo bira na aturugu kpale	Alger, Algérie 14 fondo 1999	6 kakawu ka 2002
	Protokole ti Mama ndia ti Afrika ti kangango lege nga na tiringo bira na aturugu kpale	Addis Abeba, Ethiopie 1 ^{er} lengoa 2004	
8. Atongo mbela, Andia, Angobo, Alege, lege ti salango ye (Nzoni ye so alu peko ti zo da pepe)			
	Tongo mbela ti Grand-Baie (Ile-Maurice)	16 ngungbe 1999	
	Tongo mbela ti angobo so abaa tēnēngo tēnē yamba na Afrika	Banjul, Gambie 2002	
	Tongo mbela ti Kigali	Kigali, 2003	

	Ndia molongo ni 104 ti CADHP so abaa tēñē ti aye ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na Afrika	2007	
	Ndia molongo ni 275 ti CADHP sa abaa tēñē ti batango tere na tere ti ye ti ngangu nga na ambeni dongo na gere andia ti azo ndali aye so ahinga ala na ni, wala sorongo lege ti salango lisoro ti kubu ti ala, wala atēñē ti wataka so abi na li ti ala	2014	
	Angobo nga na alege so abaa andia ti zo nga na ti amolenge ti kodro na ya ti tiringo bira na aturugu kpale na Afrika	Banjul, Gambie 2015	
	Ndia molongo ni 336 ti CADHP so abaa tēñē ti alege ti batango tere so amu nga na salango sabango ti kua ti awali so ayeke tiri bira ndali ti andia ti zo na Afrika	2016	
	Ndia molongo ni 362 ti CADHP so abaa tēñē ti ndia so amu lege ti wara asango yamba nga na tēñēngo tēñē yamba na ndo ti gbanda tere	2016	
	Ndia molongo ni 376 ti CADHP so abaa tēñē ti aye na ndo ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo na Afrika	2016	
	Ndia molongo ni 381 ti CADHP so abaa tēñē ti sorongo wakuasu na ndo ti awa tiringo bira ndali ti andia ti zo nga na mbeni zo ayeke baa ndo na ndo tēñē ti salango asioni aye na tere ti zo na Afrika	2017	
	Alege ti kua so abaa tēñē ti ziangon na sese abongbi yamba nga na salango abongbi na Afrika	Niamey, Niger 2017	
	Alege ti kua ti EU so abaa tēñē ti batango awa tiringo bira ndali ti andia ti zo	2008	

**LE GROUPE D'EXPERTS AYANT CONTRIBUÉ
À LA MISE À JOUR DU MANUEL**

Sous la supervision de :
Dr Pierre Flambeau NGAYAP,
Sénateur de la République du Cameroun,
juriste et politologue
Co-PCA du REDHAC

LES EXPERT(E)S :
Dr Hilaire KAMGA,
Directeur du Centre CEFODEP
Suzanne KALA-LOBE,

Journaliste
Jacques EBWEA MBAPPE,
enseignant à l'Université de Buea (Sud-Ouest)

Me Claude ASSIRA,
avocat au Barreau du Cameroun

Chimène MAGNI,
Directrice exécutive de HURAC
(Représentant Club de Paix Ouest)

Fabrice LENA,
Secrétaire Général PAP

Serge Aimé BIKOI,
Journaliste

Jacques DO'O BELL,
Journaliste

Aicha BOUKAR,
Responsable Club de paix (Maroua)

TOURDJOUMANE LAYIBÉ
Responsable Club de paix Tchad

GBIEGBA BRUNO HYACINTHE
Responsable Club de paix RCA

Armand-Thierry NGUELE
Graphisme, Illustrations et Maquettage

Et toute l'équipe du Secrétariat Permanent du
REDHAC sous la coordination de sa Directrice exécutive,
Maximilienne C. Ngo MBE

Ce manuel a été réalisé avec le soutien financier de Affaires Mondiales Canada.
Son contenu relève de la responsabilité exclusive du REDHAC et ne reflète pas
nécessairement le point de vue de **Affaires Mondiales Canada**.

COPYRIGHT

Tout usage à but commercial des publications, brochures ou autres imprimés du REDHAC est formellement interdit à moins d'une autorisation écrite délivrée préalablement par le REDHAC. La présente publication n'est pas destinée à la vente. Tous droits de traduction, de production et d'adaptation réservés pour tous les pays.

Impression : Synectique +237 677 677 848

